

יחסי שבט ומדינה בעבר־הירדן המנדטורית: השבטים ותהליכי כינון המדינה המודרנית*

יואב אלון

משטר המלוכה ההאשמי בירדן נהנה באורח מסורתי מתמיכה של בני השבטים, הנתפסים כעמוד השדרה של השלטון. בהקשר המזרח תיכוני מייצגת ירדן מקרה ייחודי של שילוב מוצלח של בני השבטים במסגרת המדינה המודרנית. שילוב זה הושג כמעט ללא שימוש באלימות ואפשר לשבטים ליצור לעצמם תפקיד פוליטי במסגרת המדינה ולפתח אינטרס בקיומה. למרות חשיבותה של תופעה זו להתפתחות המדינה המודרנית, לא הוסברו שורשי היחסים המיוחדים בין השבטים לבין המדינה באופן מספק. מאמר זה בוחן מספר סוגיות ביחסי שבט ומדינה בתקופת המנדט הבריטי שבמהלכה עוצבו יחסים אלה. עיקר הדיון נסב על תגובות החברה השבטית כלפי תהליכי כינון המדינה וכלפי ניסיונות הממשל המרכזי לבסס את שלטונו. המאמר דוחה את הגישה המקובלת בספרות, גישה שלפיה הוכנעו השבטים על ידי השלטון המרכזי עוד בראשית שנות השלושים ושמאו מילאו תפקיד פסיבי בלבד. הטענה המרכזית היא כי למרות חיוזוק השלטון המרכזי שמרו השבטים על עצמה רבה, וכי תהליך שילובם היה ארוך והדרגתי. בעודם מקבלים חלק מיזמות הממשלה ואף ממלאים תפקיד פעיל בכינון המדינה, התנגדו השבטים לניסיונות להצר את האוטונומיה שלהם. יחסיהם עם הממשל המרכזי התאפיינו בשותפות שאפשרה את שילובם במדינה בלי זעזועים רבים מדי, ויחסים אלה מסבירים במידה רבה את סוד שרידותה.

הקדמה

כאשר משקיפים, פרשנים ולעתים אף חוקרי אקדמיה דנים במבנה הפוליטי והחברתי של ממלכת ירדן, צצות ועולות קלישאות מוכרות. אחת מהן היא החלוקה הגסה בין אזרחים בדווים לבין פלסטינים. אחרת היא הקביעה כי השבטים הבדווים הם תומכים נאמנים של המשפחה ההאשמית השלטת. הדעה כי הנאמנות השבטית מובנת מאליה וכי בני השבטים הבדווים הם תומכים טבעיים של המשטר הנה פשטנית מדי. הנאמנות קשה

* אני מבקש להודות לרלי שכטר ולחיה במבג'י-ספורטס על הערותיהם המאירות.

למדירה ואין בה כדי להסביר התנהגות פוליטית. למרות זאת קיימת מידה של אמת בהנחות אינטואיטיביות אלו, שכן באופן היסטורי שבטים היוו את בסיס התמיכה של המשטר ועדיין ממלאים תפקיד זה כיום. עם זאת, בניגוד לדעה הרווחת, אין בבדווים הירדנים דבר שמטבעם הופך אותם לתומכי המונרכיה, ואין בהתנהגות פוליטית כזו מאפיין כלשהו שניתן להסבירו במונחים של התנהגות "שבטית" טיפוסית. תמיכת בני השבטים במשפחת המלוכה ההאשמית היא תוצאה של תהליך היסטורי ספציפי של כינון מדינה שבו שולבו השבטים הירדנים בתוך מבנה המדינה המודרנית, בעוד הם מצדם מקבלים את הסדר הפוליטי המתהווה. במסגרת תהליך זה פיתחו בני השבטים אינטרס בקיומה של המדינה. באופן ייחודי, שילוב השבטים הושג כמעט ללא שימוש באלימות ואפשר להם ליצור לעצמם תפקיד פוליטי במסגרת המדינה המודרנית. מבחינה זו, המקרה הירדני עומד בניגוד ברור לניסיונות של כינון מדינה בחלקים אחרים של המזרח התיכון, שבהם התוצאה האופיינית הייתה הכנעתם בכוח של השבטים תוך כדי הפיכתם לגורמים שוליים בחברה. הצלחתו של תהליך כינון המדינה שבו השבטים מילאו תפקיד חשוב היא אחת הסיבות העיקריות ליציבות ולשרידות של המדינה הירדנית ושל המשטר ההאשמי. למרות חשיבות תהליך זה להתפתחות המדינה הירדנית, שורשי היחסים המיוחדים בין השבטים לבין המדינה לא הוסברו באופן מספק.

יתרה מכך, השבטיות¹ שימשה מוטיב מרכזי בהתפתחותה של ירדן. שלא כשאר מדינות הסהר הפורה המבוססות על תרבויות ואליטות עירוניות, שילבה הממלכה ההאשמית באופן מפורש את השבטיות בתוך הסדר הפוליטי והסתמכה עליה כדי להשיג לעצמה לגיטימיות ולהבטיח את שרידותה. מיתוס הקמת המדינה הירדנית מקורו במרד הערבי של 1916, כאשר המשפחה ההאשמית עמדה בראש קואליציה של שבטים שחברו נגד האימפריה העוסמאנית. המלך הקודם, חסין בן טלאל, הקפיד להדגיש את ייחוסו לשבט קריש, שבטו של הנביא מוחמד. הלגיון הערבי על מדיו המזכירים לבוש בדווי משמש נדבך חשוב בדמיון הלאומי ומצביע באופן סמלי על חשיבות השבטיות לאתוס זה. במחקרים אנתרופולוגיים חדשים הראו לינדה ליינ (Layne 1994) ואנדרו שריוק (Shryock 1997) כי שבטיות היא מרכיב אינטגרלי של הזהות הלאומית הירדנית וכי היא משמשת עניין מרכזי בירדן של היום. שבטים היו ועודם שחקנים חשובים בחיים החברתיים, הפוליטיים והתרבותיים בממלכה.

1 המונח מתייחס למכלול של מבנים חברתיים, ערכי התנהגות ותרבות פוליטית. החברה מורכבת מיחידות מוצא - שבטים ומשפחות - הנתפסות כאבני הבניין הלגיטימיות שלה. ערכים התנהגותיים מדגישים את אחריותו הקיבוצית של היחיד וערכי המשפט השבטי נשמרים ונאכפים במקביל לחוק המדינה. תהליכים פוליטיים מתבססים במידה רבה על יצירת קואליציות רופפות בין שבטים שונים (לעתים באמצעות בריתות נישואין), על יחסים אישיים, תיווך, מינויים על פי בסיס שבטי או משפחתי ועוד.

כדי להבין את היציבות הנוכחית של ירדן ואת המרכזיות של השבטים ושל התרבות הפוליטית השבטית כיום יש לבחון את שורשי התופעה בשנים המעצבות של המדינה תחת המנדט הבריטי ותחת הנהגתו של האמיר (ומשנת 1946 – המלך) עבדאללה בן חסין. מאמר זה דן במספר סוגיות הקשורות ביחסי שבט ומדינה בתקופה זו ובוחן את תגובת השבטים לתהליכי כינון המדינה וייצוב הממשל המרכזי. המאמר מנסה לתקן את הרושם המתקבל מקריאת ספרות המחקר על ירדן, שעל-פיה כבר בתחילת שנות השלושים של המאה העשרים הצליח השלטון המרכזי בהכנעתם המוחלטת של השבטים, הן אלה המיושבים והן הנוודים. דיכוי מרד השבטים במחוז הפלֶקָא ב־1923 מוצג כעדות העיקרית להצלחת הממשלה לגרום לשבטים המיושבים להכיר בשלטונה כבר במחצית שנות העשרים. תהליך הכנעת השבטים הושלם, על פי תיאור זה, על ידי הקצין הבריטי ג'ון גלאב (Glubb) שכונן סדר וביטחון במדבר ומנע את פשיטות הנוודים בשנים 1930-1932. גרסה מקובלת זו מצביעה על דפוס מסוים של יחסים בין השבטים לבין השלטון המרכזי: לפני הכנעתם, מתוארים השבטים כפראים העוינים את המדינה; מיד אחר כך הם מתוארים כצייתנים וכחסרי אונים. גרסה זו יוצרת את הרושם המוטעה כאילו כבר בתחילת שנות השלושים הושגה אינטגרציה שבטית באופן סופי ומוחלט. מאמר זה מנסה לקרוא תיגר על תיאור סטטי ופשטני זה. בדיקה דקדקנית של העדויות ההיסטוריות חושפת את העובדה ששילובם של השבטים היה תהליך ארוך ודינמי שהחל עם כינונה של אמירות עבר-הירדן ב־1921 ונמשך בשנות הארבעים, ערב סיום המנדט.

אמנם, השלטון המרכזי השיג מידה מרשימה של עצמה ביחס לחברה השבטית כבר במחצית שנות השלושים. תהליך כינון המדינה (state-formation) הגיע למסה קריטית עם התרחבותו של הממשל המרכזי, שהחל למלא פונקציות שבעבר הלא רחוק היו בתחום אחריותו של השבט. מבחינה צבאית וכלכלית נחלשו השבטים בתקופה זו ולפיכך נזקקו לסיוע ממשלתי. אולם אפילו אז סמכות השלטון לא הייתה מוחלטת. הממשלה לא השיגה שליטה מלאה על השבטים, שגילו יכולת הסתגלות ושינוי מרשימה, ונאלצה לשאת ולתת ולעתים אף להתפשר עמם כדי ליישם את מדיניותה. רשויות המנדט הבריטי, הממשלה ועבדאללה הבינו כי מוטב לשתף פעולה עם השבטים, באמצעות השיחיים, מאשר להגיע לכלל עימות אתם. השבטים אכן נענו ליזמות ממשלתיות רבות וכתוצאה מכך נהנו ממקורות הכנסה ממשלתיים. אך בד בבד התנגדו שבטים אלה לניסיונות השלטון להצר את האוטונומיה שלהם ובחנו באופן קבוע את מידת נחישותה של הממשלה לממש את סמכותה. בדרך זו המשיכו השבטים להיות שחקנים חשובים בזירה הפוליטית העבר-ירדנית והצליחו לשמר מידה רבה יותר של השפעה מזו המתוארת בספרות.²

² ראו בהקשר זה: Vatikiotis 1967; Dann 1984; Hamarneh 1985; Wilson 1987; Robins 1988.

שלוש בעיות מתודולוגיות גרמו לעיוות בתיאור יחסי שבט ומדינה בספרות. הראשונה שבהן היא העובדה שעד לאחרונה רוב הספרות המחקרית על ירדן התמקדה בסוגיות פוליטיות־דיפלומטיות (בעיקר יחסי בריטניה־עבדאללה והיחסים שבין התנועה הציונית לעבר־הירדן) ומיעטה לעסוק בסוגיות חברתיות־תרבותיות (Wilson 1987; Shlaim 1988; Gelber 1997). הבעיה השנייה, התבססות על מקורות בריטיים, החריפה את העיוות. בשנים הראשונות ראו הבריטים בשבטים החזקים מכשול בדרך להשגת שליטה בעבר־הירדן והתייחסו אליהם כאל אנטי־תזה לחוק וסדר או למדינה ריכוזית. כאשר השיגו הבריטים שליטה טובה יותר במהלך שנות השלושים, הם התייחסו בזלזול למעשי ההתנגדות של השבטים והצניעו את חשיבותם. חוקרים רבים נטו לקבל את העמדות הבריטיות בלי לתהות על מידת נכונותן. הבעיה השלישית מקורה בחוסר הערכה למורשת העוסמאנית של עבר־הירדן, יחס שהביא חוקרים להציג את המדינה המנדטורית־האשמית כחידוש מוחלט. הם התעלמו מהישגים עוסמאניים כגון בניית מוסדות מדינה ומהצלחת השלטון העוסמאני בשילוב חלקי של שבטים, אפילו נוודים שבהם, תחת ממשל ריכוזי.³ בעיות תאורטיות עמדו אף הן בבסיס התיאור הלקוי של יחסי שבט ומדינה בעבר־הירדן. ראשית, חוקרי ירדן הושפעו מתאוריית המודרניזציה וקיבלו את הדעה הרווחת שעל פיה המדינה היא השחקן הדומיננטי בחברה והיא צפויה לגבור על צורות מסורתיות של ארגון חברתי כגון שבט, קבוצה אתנית או עדה דתית. כתוצאה מראייה זו התמקדו החוקרים בניתוח מוקדי הכוח במדינה והקדישו תשומת לב מעטה לאותן קבוצות חברתיות שלדעתם היו צפויות להיעלם ממילא. בעיה שנייה הקשורה לזו הראשונה היא חוסר ההבנה של חברות שבטיות ושל תפקידן במדינות מודרניות הנמצאות בתהליכי התהוות. עד לאחרונה נהוג היה להדגיש מתח אינהרנטי בין מה שנתפס כשתי צורות נפרדות של ארגון חברתי העומדות בסתירה מוחלטת זו לזו – שבט ומדינה. נציגה מובהקת של גישה זו היא פטרישיה קרונה (Crone) שטענה כי "הדבר הוודאי לגבי שבט הוא [אפיונו] כחברה נטולת מדינה (stateless society)", וכי "רק כאשר הטבע האוטונומי והעצמאי של המבנה [השבטי] מתערער אזי אנו מקבלים מדינה בניגוד לשבט".⁴ באופן דומה קבע ארנסט גלנר (Gellner) כי שבטיות היא "אלטרנטיבה למדינה".⁵ חוקרי ירדן המודרנית קיבלו את חוסר ההתאמה בין אוטונומיה שבטית לבין מדינה מודרנית. הם ציפו לראות עימותים בין המדינה לשבטים ולכן הדגישו מקרים כאלה והתייחסו בביטול לקיומם של אינטרסים משותפים ולעדות עשירה לשיתוף פעולה, או שהתעלמו מהם.

³ על תהליכי המודרניזציה ובניית מוסדות של מדינה מודרנית בעבר־הירדן מסוף המאה התשע־עשרה ראו: Rogan 1999.

⁴ ראו קרונה, כמצוטט בהערת שוליים ב־254: Ayubi 1995.

⁵ ראו גלנר כמצוטט אצל 125: Ayubi 1995.

כתוצאה מכך לא העריכו חוקרים אלו נכונה את היחסים המורכבים ששררו בין רשויות המדינה לבין נציגי השבטים.

כדי להתגבר על המכשול שמציבות תאוריות אלה, מתבסס מחקר זה על עבודות שנכתבו בעשור האחרון ואשר עוסקות בחברות שבטיות במזרח התיכון המודרני הנתונות בתהליכי כינון מדינה, כמו גם על ספרות כללית יותר העוסקת בחקר יחסי מדינה וחברה. ספרות זו, הן תאורטית והן אמפירית, קוראת תיגר על הנחות מקובלות שרווחו בספרות. היא מציעה הגדרות חדשות ל"מדינה" ול"שבט" ומציגה כלים טובים יותר לניתוח חברות שבטיות במדינות מודרניות. ספרות זו – פרי שיתוף פעולה של היסטוריונים, אנתרופולוגים ואנשי מדע המדינה – אינה רואה עוד דיכוטומיה הכרחית בין שבט למדינה ומדגישה יחסי גומלין דינמיים יותר. על פי ראייה זו, שבטים מגיבים בצורות שונות על הקמה של מדינה ריכוזית ושומרים על מידה שונה של אוטונומיה וכפיפות. רשויות המדינה מצדן עשויות לנקוט דרכי מדיניות מגוונות כלפי השבטים: הן עשויות לנסות להרוס אותם, לשנות את אורח חייהם המסורתי או לדחות את ערכיהם כחסרי רלוונטיות לדרישות של החיים המודרניים והמדינה. אולם ברוב המקרים ממשלות צריכות ליצור סוג מסוים של "מודוס ויונדי" עם שבטים: הן משתפות פעולה עם שבטים, מאצילות להם מסמכותן, מקרבות את מנהיגיהם על ידי קו-אופטציה שלהם ואפילו מאמצות ערכים שבטיים כאתוס של המדינה. פיליפ ח'ורי ויוסף קוסטינר מציעים ש"שבטים עשויים להתנגד למדינות [...] בדיוק באותה סבירות שבה הם עשויים להתקיים לצדן בשלום" (Khoury and Kostiner 1991: 7). נַזִּיה אַיּוּבִי (Ayubi) מציע קו מחשבה דומה וטוען כי "שבט ומדינה יותר משהם סותרים זה את זה דווקא משלימים אחד את השני" ומצביע על העובדה ההיסטורית שלפיה שבטים רבים פיתחו אינטרס בקיומן של מדינות (Ayubi 1995: 41, 244). בדיונם בחברות שבטיות נוודות, מראים איובי וטאפר כי נוודים רבים, רועי גמלים וצאן, נהנו ממערכות יחסים מורכבות עם חברות מתיישבים ועם שלטונות מרכזיים. בהתבססו על עבודת שדה בקרב נוודים באיראן ובאפגניסטן, קובע טאפר כי "שבטים ומדינות יצרו ושימרו אלו את אלו כמערכת אחת, גם אם נטולת יציבות באופן אינהרנטי" (Tapper 1983: 8).⁷ בעשור האחרון, חוקרים המתעניינים

6 ללא צורך להיכנס לפרטי הוויכוח המחקרי על הגדרתו של שבט, שעדיין רחוקה מכלל קונצנזוס, ניתן לקבוע כי הגישה העדכנית במחקר מעדיפה הגדרות מצומצמות הקרובות ככל האפשר לתפיסות של החברות עצמן. ריצ'רד טאפר (Tapper) מגדיר שבט באזור הספר האיראני כ"קבוצה מקומית שיחסי הקרבה בה הם הביטוי העיקרי להתארגנות, ושחבריה רואים עצמם נבדלים מבחינה תרבותית ומבחינת מנהגים, ניב או שפה ומוצא" (Tapper 1997: 6). הגדרה מתאימה יותר לשבט בחצי האי ערב ובסהר הפורה, הקרובה גם לתפיסה העצמית של חברות אלו, היא: קבוצת אנשים המובחנת מקבוצות אחרות על ידי מוצא משותף, אמתי או מיתולוגי.

7 דיון תאורטי בחברות שבטיות ומדינות ראו: Eickelman 1998; Tapper 1997.

בחברות שבטיות ותהליכי כינון מדינה כמו טאפר (שם), איובי (Ayubi 1995), יוסף קוסטינר (ערב הסעודית) (Kostiner 1993) וגם אמציה ברעם (Baram 1997), פול דרש (תימן) (Dresch 1989) ואנדרו שריק (ירדן) (Shryock 1997) העשירו את הספרות התאורטית והאמפירית על המזרח התיכון. למרות זאת טרם פורסם מחקר היסטורי יסודי של המקרה הירדני (בניגוד לאתנוגרפי), ומאמר זה מבקש לתרום לצמצום פער זה.

בד בבד עם התפתחויות חיוביות אלו התעורר עניין תאורטי מחודש באופייה של המדינה וביחסיה עם החברה בעולם בכלל ובמזרח התיכון בפרט. חוקרים כמו טימותי מיטשל (Mitchell 1991), רוג'ר אוון (Owen 1992) וסמי זוביידה (Zubaida 1993) מתחו ביקורת על ראיית המדינה כשחקן פוליטי אחיד ואוטונומי המחזיק במונופול על הכוח בטריטוריה מסוימת ואשר ניתן להבחינו באופן ברור מהחברה. חוקרים אלו מעדיפים לראות את המדינה כשדה פוליטי שבו שחקנים שונים ורבים מתחרים על משאבים והשפעה ואינם מנסים דווקא להפוך את הסדר הפוליטי הקיים על פניו. ג'ואל מיגדל (Migdal 1988) תרם תרומה משמעותית להבנת מדינות בעולם השלישי, אם כי כתיבתו היא ברוח הפרדיגמה הרואה במדינה שחקן אוטונומי. הוא רואה במבנה החברתי המפוצל מפתח להבנת אופיין של המדינות החדשות ומדגיש את הצורך להתמקד בתפקיד שמנהיגים מקומיים ממלאים בתהליכי בניית המדינות הללו. הבחנה זו רלוונטית במיוחד למקרה של עבר-הירדן, שבה שמרו ראשי השבטים על מידת השפעה ניכרת והשתתפו באופן פעיל בתהליכי כינון המדינה בשמשם כמתווכים העיקריים בין בני השבטים לבין רשויות השלטון. מחקר זה מאמץ את הגישה הביקורתית כלפי תפיסת המדינה כשחקן אוטונומי. המדינה נתפסת כמסגרת שבתוכה מתנהל מאבק פוליטי על השפעה ומשאבים. דמות המדינה היא תוצאה של תהליך ההבנייה שלה, והתפתחותה מושפעת לפיכך מאופייה ומעצמתה של החברה. אם המדינה היא "שדה פוליטי" ולא שחקן, יש בכך להסביר מדוע עשויים שבטים להסכים להסדר פוליטי שכזה. לאור עיקרון זה, מקרים של התנגדות שהתרחשו בחברות שבטיות רבות וגם בעבר-הירדן עשויים להתפרש לא כניסיון לחסל את המדינה, אלא כמאבק שמטרתו להשפיע על כיוון התפתחותה ולהתחרות על משאבים של הממשל המרכזי. שבטים ומנהיגיהם נבחנים כאן כקהילות בתוך מבנה המדינה המתחרות זו בזו בניסיון להשיג ויתורים ותגמולים מהממשל המרכזי ולשמור על האוטונומיה שלהן.

כשם שתובנות תאורטיות עשויות להועיל בחקר הנושא, כן נודעת חשיבות רבה להעשרת מגוון המקורות ההיסטוריים. מחקר היסטורי מדויק של יחסי מדינה וחברה בעבר-הירדן דורש להימנע מהסתמכות בלעדית על תכתובת בריטית רשמית. מאמר זה מתבסס אפוא גם על מסמכים ופרסומים של ממשלת עבר-הירדן, על פרוטוקולים של

ישיבות המועצה המחוקקת בעמאן ועל עיתונות מקומית. מקור חשוב לחקר חברות שבטיות הוא היסטוריה שבעל־פה (oral history), מאחר שבני שבטים בתקופה הגלמדת לא השאירו אחריהם עדויות כתובות. למרות הקושי המובנה בעדויות לא כתובות, הצלבתי עם חומר ארכיוני מאפשרת ללמוד איך נראו הדברים מנקודת מבטם של בני השבטים. מקור חשוב נוסף לחקר יחסי שבט ומדינה בירדן הם המסמכים השמורים בארכיונים הישראליים ובייחוד בארכיון הציוני המרכזי. הסוכנות היהודית גילתה עניין רב בעבר־הירדן מתחילת שנות השלושים, קיימה קשרים הדוקים עם עבדאללה ועם ראשי שבטים רבים והפעילה סוכנים. שימוש במגוון מקורות היסטוריים מסייע באיזון המקורות הבריטיים וביצירת תמונה מדויקת יותר על שהתרחש בעבר־הירדן בתקופה הנדונה. יתרה מכך, מקורות אלו מאפשרים במידה מסוימת לבחון ולפרש את השחקנים המקומיים מנקודת מבטם הם ולא רק מנקודת המבט החיצונית־קולוניאלית המוצגת בספרות בדרך כלל. אף על פי שגם מקורות אלו מוגבלים ביכולתם להציג את חיי היומיום של גברים ונשים מן השורה ובדרך כלל מביאים לידי ביטוי בעיקר את נקודת מבטם של ראשי השבטים, נותנים מקורות אלו תמונה ברורה יותר של היחסים בין השבטים כארגונים חברתיים לבין רשויות המדינה. ראייה זו מאפשרת להעריך באופן טוב יותר את התפקיד שמילאו שחקנים מקומיים בתהליכים הפוליטיים ולזהות את עמדות המיקוח שלהם מול ראשי השלטון.

בשל קוצר היריעה אין מאמר זה מתיימר להקיף את מכלול הסוגיות הקשורות ביחסי שבט ומדינה בעבר־הירדן. כדי להציג את הדינמיקה המורכבת של התהליך ההיסטורי שבו שולבו שבטים בהדרגה במבנה המדינה, מתמקדת הצגת הדברים כאן בתגובות השבטים לתהליכי כינון המדינה תוך כדי הסבר ההקשר ההיסטורי. לפיכך יוצג בהמשך המאמר הסדר החברתי השבטי בעבר־הירדן ערב הקמת האמירות ב־1921, ולאחריו יובא ניתוח קצר של אופייה של המדינה שהתהוותה בעבר־הירדן ושל יחסי השלטון המרכזי עם השבטים בשתי תקופות. בראשונה, העשור הראשון לכינונה של האמירות, סבל השלטון המרכזי מחולשה ביחס לאוכלוסייה השבטית ולצד מאמצי ההתבססות שלו הותיר לשבטים מידה רבה של אוטונומיה ואפילו נסמך על סיועם. בכך אף נסללה הדרך לשילובם ההדרגתי של השבטים במסגרת המדינה. התקופה השנייה של בניין המדינה, מתחילת שנות השלושים ועד לסיום המנדט, התאפיינה בהתבססות כוחו של הממשל המרכזי וביכולתו ההולכת וגדלה לשלוט בשבטים. הללו, שהיו נתונים בעיצומו של משבר כלכלי קשה, איבדו הרבה מיכולת ההתנגדות שלהם ואפילו קיבלו בברכה יזמות ממשלתיות רבות שסייעו לשילובם. למרות זאת, לא השיג הממשל המרכזי שליטה מוחלטת בהם. עיקרו של המאמר נחלק לקטגוריות שונות שבמסגרתן נבחנות התגובות של השבטים כלפי הממשל המרכזי המתחזק והולך, לעתים תגובות של קבלה ותמיכה

ולעתים של התנגדות. ניתוח זה מראה בבירור כי למרות התחזקות השלטון המרכזי שמרו השבטים על מידה רבה של עצמה, וכי תהליך שילובם במבנה המדינה היה ארוך והדרגתי. בסיכום המאמר מוצע הסבר לייחודו של תהליך כינון המדינה ושילוב השבטים בתוכה בהשוואה למדינות אחרות במזרח התיכון, ומובאת הערכה של השלכותיו של תהליך פוליטי זה על התפתחותה של ירדן.

החברה השבטית בעבר־הירדן ערב הקמת האמירות

ערב הקמתה של אמירות עבר־הירדן ב־1921 השתייכו כמעט כל תושביה לשבט זה או אחר ונהגו על פי ערכים ומנהגים שבטיים. השבט או הקונפדרציה השבטית שימשו כמסגרת ההתייחסות העיקרית בכל תחומי החיים, החל מהתנהגות פוליטית וכלה בהסדרת יחסים כלכליים וחברתיים. יצירת בריתות פוליטיות, שליטה על אדמות ומקורות מים לעיבוד ולמרעה, נדידה עונתית, מתן הגנה לפרט, פתרון סכסוכים בין נצים כמו גם מציאת בן־זוג לנישואים נעשו במסגרת היחידה השבטית או תוך התייחסות אליה ואל מוסכמותיה.

יתרה מכך, כשעבדאללה הגיע לעבר־הירדן הוא מצא כי חבל ארץ זה נשלט על ידי קונפדרציות שבטיות חזקות שהיה בכוחן להציב אתגר קשה לכל ניסיון לבנות ממשל ריכוזי. שבטים אלו ניצלו את הריק הפוליטי שהותירו העוסמאנים כדי להתארגן מחדש ולהשיג שליטה על אזורים נרחבים ועל אוכלוסיות חלשות. מצב זה דמה לתקופה שקדמה להרחבת השלטון העוסמאני במהלך השליש האחרון של המאה התשע־עשרה. בעיני משקיפים זרים בני התקופה כגון הבריטים והציונים, כמו גם בעיני ההיסטוריונים שהתבססו על מקורותיהם, פעילות זו של השבטים בשטח נדמתה תזזיתית ונטולת היגיון והיא נתפסה כסדרה של סכסוכי דם אינסופיים בין שבטים יריבים. משום כך, המושג "אנרכיה" צץ ועולה כמעט בכל התיאורים של התקופה. אולם למעשה, מהלכים אלו היו ניסיונות להתוות גבולות חדשים, לכונן או לחזק בריתות ולהיערך מחדש לנוכח חוסר הוודאות לגבי עתידו של חבל ארץ זה. שבטים חזקים ניסו לחדש את שליטתם באזורים המיושבים על ידי גביית מס חסות (ח'זה) מכפרים ועיירות; מספר שבטים ניסו להרחיב את תחומי הטריטוריה שלהם (ד'רה) על חשבון שבטים אחרים; שבטים חלשים ויושבי קבע נאלצו לחפש בעלי ברית שיבטיחו את שלומם.

גורם נוסף שחזק את השבטים היה כושרם להפיק תועלת מהתערבותם של כוחות חיצוניים במהלך מלחמת העולם הראשונה ומיד לאחריה. העוסמאנים, ההאשמים הבריטים, הצרפתים ואפילו הפלסטינים והציונים התחרו ביניהם על השגת תמיכתם של השבטים, בייחוד החזקים שבהם, והעניקו להם כסף ואמצעי לחימה בשפע. בנוסף,

מספר שבטים צברו ניסיון צבאי ומנהיגיהם הפכו למתוחכמים יותר. במרוצת תקופה זו, מנהיגים שבטיים שהיו גם לוחמים מהוללים הגבירו את השפעתם ותפסו עמדות הנהגה. בן בריתם של פִּיסֶל ולורנס בימי המרד הערבי, עֹדֶה אֲבו תֵּאִיָּה מהחֵוִיטֵאָת, כמו גם מִתְקָאֵל אֶל־פֶּאִיז מֶה־בְּנֵי סַחֲרִי, מהווים דוגמה טובה לכך.

ניתן למפות את עֲבֶר־הִירְדֵן על ידי חלוקה ליחידות שבטיות שפעלו כמסגרות אוטונומיות. דרומה של הארץ היה בשליטה של שני ענפים יריבים של קונפדרציית שבטי החֵוִיטֵאָת, האחד תחת הנהגתו של עֹדֶה אֲבו תֵּאִיָּה והשני תחת הנהגתו של יִרְבּוֹ שִׁיח' חֲמֵד בן ג'אזי. רוב אנשי החֵוִיטֵאָת היו נוודים שהתפרנסו מגידול גמלים וסוסים ומפשיטות, אולם היו ביניהם גם מספר שבטים שניהלו אורח חיים מיושב למחצה ועיבדו את הקרקע, בנוסף לגידול בעלי חיים. החֵוִיטֵאָת גם שלטו בעיירות הקטנות בדרום ירדן: עֶקְבָּה, מַעַאן, ואֲדִי מוּסָא, שֹׁבָאֵכ וטפילה. צפונה מטפילה היווה האזור של פֶּרֶכ שבטית שבמרכזה השבטים השונים בקֶסְבָּה, תחת הנהגתם של המַג'אֵלִי והשבטים הנוודים של האזור. מרכז עֲבֶר־הִירְדֵן, אזור הַפֶּלְקָא, נשלט על ידי שתי קונפדרציות יריבות. שבטי הַבְּנֵי סַחֲרִי הנוודים שלטו במזרח הַפֶּלְקָא ובשטחים ניכרים במדבר הסורי. הם גם נהנו מהשפעה בעמאן שבאותה עת הייתה כפר קטן עם אוכלוסייה של 3,000-5,000 נפש, רובם בני המיעוט הצ'רקסי והשאר סוחרים. שתי קבוצות אלו היגרו לעֲבֶר־הִירְדֵן החל מסוף המאה התשע־עשרה. השטח החקלאי במערב הַפֶּלְקָא עד לגדת נהר הירדן היה תחת ברית שבטי הַפֶּלְקָא המיושבים למחצה שהונהגו על ידי שבטי הַעֲדוּאן. העיר אֶל־סֶאֶלֶט ושבטיה שמרו על עצמאות ביחס לשתי הקונפדרציות. גם את צפונה של עֲבֶר־הִירְדֵן, האזור השוכן בין נהרות הַזֶּרְקָא והִירְמוּכ, יש לנתח במונחים שבטיים. הגם שבספרות יש נטייה להדגיש את אופייה הכפרי־חקלאי של אוכלוסיית הקבע, הרי אופיו החברתי והפוליטי של האזור היה שבטי מובהק. כל נפה, או קבוצת כפרים, תפקדה כיחידה שבטית מובדלת מסביבתה ושמרה בקנאות על האוטונומיה שלה. שיח'ים, שמאז הרחבת השלטון העוסמאני איבדו רבות מסמכותם לטובת הממשלה המרכזית, ניצלו את היעדרה כדי לבסס עצמם מחדש. לעתים אותן משפחות עצמן ששלטו באזור לפני הגעת העוסמאנים - כמו אֶל־שַׁרְאִידָה באזור כּוּרָה ואֶל־פֶּרְאִיחָאֵת בַּג'ֵבֶל עֶגְלֹון - תפסו מחדש את עמדת השליטים המקומיים.

הנה כי כן, כאשר הוקמה האמירות ב־1921 בעקבות הסכם בין עבדאללה לבין שר המושבות הבריטי, וינסטון צ'רצ'יל, עמדו שליטיה החדשים של עֲבֶר־הִירְדֵן בפני אתגר קשה: כיצד לשלוט בבריתות שבטיות מאורגנות היטב, שחבריהן החזיקו בנשק, נהנו מניסיון צבאי, היו חמושים היטב ומונהגים על ידי מנהיגים בעלי סמכות שיכלו לגייס את אנשיהם בכל שעה שבה נשקפה סכנה לאינטרסים החיוניים שלהם?

צעדים מהוססים לכינון מדינה: שנות העשרים

העשור הראשון לכינון עבר־הירדן התאפיין בשלטון מרכזי חלש ובאוטונומיה נרחבת לשבטים. הייתה זו תוצאה של האתגר שהעמידו השבטים החזקים בפני ניסיונות ריכוז השלטון, מיעוט האמצעים שעמדו לרשות הממשלה המרכזית, התערבות מועטה של רשויות המנדט הבריטי ומיומנותו של עבדאללה בפוליטיקה שבטית. אף על פי כן, כבר בשנים ראשונות אלו החל תהליך שילובם של השבטים במבנה המדינה המודרנית.

בריטניה ייחסה חשיבות אסטרטגית מועטה לעבר־הירדן, שנתפסה כאזור חיץ בין ארץ־ישראל/פלסטין לבין חצי האי ערב ועיראק. ראייה זו הכתיבה לבריטים התערבות מינימלית בניהול ענייניה הפנימיים (Wilson 1987: 71, 82). בשיטת ממשל עקיף קלאסית העניקה בריטניה לעבדאללה ולממשלתו סיוע כספי וצבאי. קומץ פקידים בריטים סייעו לעבדאללה בתפקידי ייעוץ והדרכה ודיווחו על המתרחש לממשלה הבריטית בארץ־ישראל/פלסטין. יתרה מכך, בשנים אלו טרם גיבשה ממשלת בריטניה את מדיניותה לגבי עתידו של חבל ארץ זה. מלכתחילה, ההסכם בין צ'רצ'יל לעבדאללה הוגבל לשישה חודשים ועם סיומה של תקופה זו דגלה רוב הפקידות הבריטית בסילוקו של עבדאללה ובמיוזוגה של עבר־הירדן עם ארץ־ישראל/פלסטין. צ'רצ'יל, בעצתו של לורנס, דחה המלצה זו והותיר את עבדאללה על כנו ובכך סלל את הדרך להתפתחותה העצמאית של עבר־הירדן תחת הנהגה האשמית. בספטמבר 1922 הכריזה בריטניה על הוצאת עבר־הירדן מתחום הבית הלאומי היהודי וניהולה כיחידה פוליטית נפרדת תחת ממשלת המנדט של ארץ־ישראל/פלסטין ובפיקוח ועדת המנדטים של חבר הלאומים. שנה אחר כך הכירה בריטניה בממשלתו של עבדאללה, אולם רק ב־1928 הסדירה את יחסיה עם עבר־הירדן. החוזה האנגלו־ירדני הבטיח את עצמאותה העתידה של המדינה ולראשונה הכיר בעבדאללה ובשושלתו כשליטתה.

עמדה בריטית זו נתנה בידיו של עבדאללה חופש פעולה נרחב בניהול ענייני הטריטוריה שברשותו. בעוד שאת ניהולה היומיומי של ממשלתו הותיר לשריו, רובם פעילים ערבים לאומיים שנמלטו מדמשק עם נפילתה של ממשלת פַּיֶסֶל, פעל הוא עצמו במרץ להשגת שיתוף פעולה ותמיכה מצד ראשי השבטים. כדי לעמוד בהתחייבותו כלפי בריטניה לשמור על סדר וביטחון בעבר־הירדן נזקק עבדאללה לרצונם הטוב של השיחים שהחזיקו הלכה למעשה ברסן השלטון באזורי השפעתם. לשם כך ניהל פוליטיקה שבטית טיפוסית כזו שאפיינה את שלטונם של אביו בחג'אז ושל שליטים אחרים בחצי האי ערב, כמו אַבְּן סַעוּד ואַבְּן רֶשִׁיד. עבדאללה, בסיועו של בן דודו השריף שאפר בן זיד, כרת בריתות עם שיחים חשובים ודאג לספח קשרים אישיים קרובים איתם. הוא העניק להם תשומת לב מיוחדת ופריבילגיות רבות. שיחים נהנו מהתערבותו לטובתם אצל הממשלה, זכו למתנות, לפטורים מתשלום מסים, לתוארי כבוד, להכנסת אורחים

נדיבה ולהכרה ציבורית.⁸ שיטה זו אפשרה לעבדאללה להשיג תמיכה ומידה של שיתוף פעולה מהשבטים החזקים.

השבטים וראשיהם נהנו משיטת ממשל זו והפיקו תועלת מקשריהם עם עבדאללה. לעתים חפפו האינטרסים של הממשלה ושל השבטים אלה את אלה והצמיחו שיתוף פעולה. הסכנה להתפשטות התנועה הוהאבית מסעודיה בתחילת שנות העשרים היא דוגמה לכך. השבטים בעבר-הירדן לא יכלו להתמודד עם הארגון והעצמה של האח'ואן וביקשו את עזרת הממשלה ואת ההגנה שעבדאללה יכול היה לדרוש מהבריטים. מאחר שהיכולת הצבאית של ממשלת עבר-הירדן הייתה מוגבלת, גייס עבדאללה את הקונפדרציות השבטיות של הפני ס'ח'ר והח'ויטאת כדי למנוע את התפשטות הסעודים. פעולה משותפת הושגה כאשר שיח'ים השתתפו במשלחות רשמיות שנשאו ונתנו עם ממשלות שכנות על יישוב סכסוכים בין השבטים. הצורך של עבדאללה לשמור על חוק וסדר תאם את רצונם של השבטים בביטחון, ובמספר רב של מקרים הוא הצליח להשכין שלום בין שבטים יריבים. ב-1924 גיבש עבדאללה הסכם בין היריבים הוותיקים, הפני ס'ח'ר והע'דואן, ושנתיים אחר כך בין הפני ס'ח'ר והח'ויטאת.

אולם לא כל השבטים ראו נחת ממדיניותו של עבדאללה ומצורת שלטונו. בעוד שהשבטים הנוודים כמו הח'ויטאת והפני ס'ח'ר, או שבטים שישבו באזורים מרוחקים כמו המג'אלי בפר'כ, נהנו מטיפולו הישיר והמיטיב של עבדאללה, היו שבטים אחרים פחות מרוצים מהמשטר החדש. המדובר בשבטים המיושבים למחצה ששכנו בפ'לקא במרכז עבר-הירדן ובכפרים שבצפון המדינה, שני אזורים שבהם אחיזת הממשלה ברסן השלטון הייתה חזקה יחסית. שבטים אלו סבלו כפליים – הן מהתערערות מעמדם מול יריביהם הנוודים, שזכו לפריבילגיות מעבדאללה ויכלו להתפשט על חשבונם לנוכח אולת ידה של הממשלה, והן מהצלחתה להדק את שלטונה עליהם ובייחוד לגבות מהם מסים. בעוד שבבטים רבים היו פטורים מתשלום מסים, נאלצו יריביהם לשלם מס גבוה במיוחד כדי למלא את קופת הממשלה הריקה. חוסר הנחת של שבטים אלו הגיע לשיא ב-1923 כאשר שבטי הפ'לקא יצאו במרד נגד משטרו של עבדאללה.

מחאת השבטים הייתה אחד הגורמים לשינוי בעמדת בריטניה כלפי ניהולה של עבר-הירדן החל במחצית השנייה של שנות העשרים. חוסר נחת גובר והולך מעבדאללה וממשלתו כמו גם הכרה בריטית בחשיבות קיומה של עבר-הירדן כיחידה עצמאית הביאו להשתלטות בריטית על הצבא והמנהל ב-1924. הבריטים שאפו להשתית את המדינה הצעירה על עקרונות ממשל בריטיים, דהיינו שלטון החוק, שוויון לכל בפני החוק, מנהל תקין ובקרה תקציבית. הם גם שאפו להכפיף לשלטון הממשלה המרכזית

8 על מערכת היחסים בין עבדאללה לשיח'ים ראו: Alon 2000.

אותם שבטים שנהנו מאוטונומיה נרחבת. הנציג הבריטי האזרחי הבכיר בירדן, הנרי קוקס (Cox), והמפקד הבריטי של הלגיון הערבי, פרדריק פיק (Peake), הנהיגו רפורמות בעבודת המנהל והצבא ופעלו לריכוז העצמה בידי הממשלה על חשבון השבטים. ואכן, הממשלה רשמה לזכותה מספר הישגים. היא הצליחה לייצב את שלטונה באזור המיושב שבין מסילת הברזל התג'אזית לנהר הירדן (מְעֻמֹּרָה). אפילו השבטים הנוודים נאלצו לכבד את הוראות הממשלה כבר במהלך שנות העשרים, כאשר נכנסו לאזור זה בתחילת כל קיץ. הם שילמו מסים על בעלי החיים שברשותם, והשיחיים שהחזיקו באדמות שילמו מסי קרקע. הממשלה הצליחה לשפר את אכיפת החוק ולהוציא לפועל את צווי בתי המשפט. שיחיים, אפילו מן המשפחות החזקות ביותר, לא היו עוד חסינים בפני ידו של החוק.

למרות הישגים אלו, ניסיונות הבריטים להשתית את אמירות עבר־הירדן על עקרונות ממשל על פי שיטתם ולהשיג שליטה הדוקה על האוכלוסייה נכשלו בשל חולשתה של הממשלה. עד סוף שנות העשרים היה השלטון האפקטיבי מצומצם לערים ולסביבתן המיידית. באזורי הספר הצליחה הממשלה לכפות את רצונה רק אם השכילה להשיג את ההסכמה ואת שיתוף הפעולה של ראשי השבטים. עבדאללה ושאר נותרו הסמכות העיקרית בעניינים השבטיים, בעיקר באלו שהיו קשורים לשבטים הנוודים. הבריטים הבינו בהדרגה כי יוכלו להפיק תועלת מקשריהם הטובים של השניים עם השבטים ומיעטו להתערב בעניינים אלו. הנוודים ניצלו את חולשתה של הממשלה ונהנו עד סוף העשור מאוטונומיה מוחלטת במדבר, שהיווה כ־80% משטח האמירות, בדיוק כפי שנהגו בתקופת השלטון העוסמאני הישיר בעבר־הירדן.

שינוי מאזן העצמה: ביסוס כוחו של השלטון המרכזי ביחס לשבטים

דפוס היחסים ששרר בין הממשל המרכזי לבין השבטים במהלך העשור הראשון לכינונה של האמירות השתנה באופן דרמטי, והממשל המרכזי השיג מידה מרשימה של עצמה ביחס לחברה השבטית במחצית שנות השלושים. הדבר אירע כתוצאה מצרכים אימפריאליים שהביאו להידוק השליטה על השבטים, אך גם כתוצאה מחולשה צבאית וכלכלית שהשבטים נקלעו אליה בתקופה זו. מצוקה זו הביאה את השבטים לקבל יזמות ממשלתיות שיקלו על מצבם והם הסכימו לשתף פעולה עם השלטונות במקום ששיתוף פעולה זה היה יכול לשרת את ענייניהם.

בעקבות ההסלמה בפשיטות השבטים על גבול עבר־הירדן ונג'ד (סעודיה) בשנים 1928-1930, החליטה ממשלת בריטניה להורות לשלטונות בירושלים ובעמאן לכונן שלטון בריטי ישיר במדבר. לשם כך גייסה ממשלת עבר־הירדן את שירותיו של קפטן

ג'ון גלאב, קצין בריטי שעשה לעצמו שם כמומחה בטיפול בשבטי המדבר של עיראק. בעבר־הירדן הקים גלאב את סיירת המדבר, כוח שיטור קטן שפעל במסגרת הלגיון הערבי ואויש על ידי בני השבטים הנוודים שעליהם היה מופקד. הצלחתו של גלאב הייתה יוצאת דופן: לא רק שבתוך שנתיים (1931-1932) נפסקו הפשיטות, אלא שבזכות פעילותו הצליח הממשל המרכזי להרחיב את סמכותו למדבר, דבר שלא ניתן לביצוע בעשור הראשון לכינונה של האמירות. הנוודים הוכפפו לממשלה המרכזית לאחר שבמשך מאות בשנים היה המדבר נחלתם הבלעדית ויד השלטון המרכזי קצרה מלהשיגם. במהלך שנות השלושים הלכה וגברה השפעתו של גלאב במדבר והוא יצר לעצמו מעמד מיוחד כמתווך העיקרי בין שבטי המדבר לממשלה, במידה רבה על חשבוננו של עבדאללה שעד לתקופה זו שמר על בלעדיות ביחסים הפוליטיים שבין הממשל המרכזי לשבטים. מעבר ליכולתו האישית המרשימה של גלאב, ניתן לייחס את הישגו במידה רבה לחולשתם של השבטים באותה עת. בשנים 1929-1936 סבלה עבר־הירדן ממשבר כלכלי חמור כתוצאה משנות בצורת, פשיטות ארבה, ירידה חדה במחירי התבואה והשלכות המשבר הכלכלי העולמי. השבטים הנוודים והשיח'ים שלהם נפגעו מגורמים נוספים כגון אבדות קשות בנפש וברכוש בפשיטות של שבטים סעודיים, איבוד שטחי מרעה מסורתיים בטריטוריה סעודית וירידה חדה במחירי הגמלים למאכל. קדמה למשבר זה הידרדרות הדרגתית וממושכת בכלכלה המסורתית הבדווית. ענף גידול הגמלים לתחבורה ולנשיאת משאות נפגע עם הכנסתם לשימוש של אמצעי תחבורה מודרניים לפני מלחמת העולם הראשונה. שבטים נוודים איבדו מקור הכנסה חשוב כאשר נוהגיהם לפשוט על אוכלוסיות כפריות ולגבות מס הגנה משבטים חלשים ומיישובי קבע נפסקו עם הקמת מדינות הלאום החדשות והצלחתן בכינון חוק וסדר בשטחן. 1933 הייתה שנת השיא של המשבר. במהלכה סבלו הנוודים מעוני קיצוני ומרעב, ורבים מצאו את מותם. עקב מצוקתם נזקקו השבטים לסיוע של מוסדות המדינה ולפיכך נאלצו לשנות את גישתם החשדנית כלפי הממשל המרכזי. במקרה זה, האינטרס חייב שיתוף פעולה. באמצעות תמיכה כספית, מניעת פשיטות מסעודיה, תעסוקה בתמורה לשכר, ביגוד ומזון, מתן סיוע והדרכה לנוודים בעיבוד הקרקע שבבעלותם וטיפול רפואי חינם – סייע גלאב לבני השבטים לעבור את התקופה הקשה ולשרוד (בשיר 1980: 18-19; Lewis 1987: 120-122; Bocco and Tell 1994: 134-135).⁹

גלאב נהנה מהיחסים הטובים שנוצרו עוד טרם בואו לעבר־הירדן בין עבדאללה ובן דודו שאפר בן זיד לבין השיח'ים, וכן מהאינטגרציה החלקית של השבטים במבנה

⁹ John Glubb, "A monthly report on events in the deserts of Transjordan", Glubb's papers, St. Antony's College, Oxford [להלן: Glubb's reports], מידע זה שאוב מהדוחות לשנים 1932-1936.

המדינה (אבו דיה ואל־מַהְדִּי 1987: 103-108; Lewis 1987: 133; Glubb 1948: 101; Kirkbride 1956: 63-70). לפיכך, לא מקרית היא העובדה כי הממשלה לא נוקקה להפעלת אמצעים אלימים כדי להביא את השבטים להכרה בשלטונה. גלאב דיווח ב־1939 כי השליטה על המדבר עלתה בחייהם של שלושה בני שבטים בלבד. גלאב גם מיעט בהפעלת שיטות ענישה קשות וב־1934 כתב כי עד אותו מועד מעולם לא שלח בן מדבר לכלא.¹⁰ אין ספק כי הן היחסים ההדוקים ששררו בין עמאן לבין הנוודים טרם הופעתו של גלאב והן המצוקה הקשה שאליה נקלעו האחרונים הקלו עליו את המלאכה והם מסבירים במידה רבה את הצלחתו.

במחצית שנות השלושים, בעוד גלאב עסוק בשיטור המדבר, הגיע התהליך הכולל של בניית המדינה לשלב של מסה קריטית. תהליך זה הביא לחיזוק הממשל המרכזי ולמעורבותו הגוברת והולכת בחברה. הממשלה הידקה את השליטה על השבטים והחלה למלא תפקידים שהיו בעבר הלא רחוק באחריותם הבלעדית של השבטים ושל ראשיהם. הממשל המרכזי הרחיב את פעולתו הן מבחינת יכולתו לשלוט באוכלוסייה והן מבחינת יכולתו לספק שירותים; הנוכחות הצבאית הוגברה והביאה לחיזוק שלטון החוק באזור המיושב ובמדבר. הפיקוח על הגבולות, שבינתיים סומנו, התהדק, וגביית המסים התייעלה, בעיקר כתוצאה מהרפורמה הקרקעית. הממשלה הפכה לספק העיקרי של שירותים והציעה סיוע כלכלי בעתות מצוקה, מקומות עבודה בגופים ממשלתיים, תשתיות ואפילו שירותי חינוך ובריאות. כך כבשה לה הממשלה מקום מרכזי בכל תחומי החיים, והשבטים הפכו תלויים בה (Alon 2000). כבר במחצית הראשונה של שנות השלושים עמדו השיח'ים בפני לחצים הולכים וגוברים מצד הממשלה מחד גיסא, ובפני התערעורת הדרגתית במעמדם ובמידת השפעתם בקרב אנשיהם מאידך גיסא.¹¹ אף על פי כן, המדינה הירדנית מעולם לא הייתה ישות פוליטית שבה הייתה לשלטון המרכזי סמכות מוחלטת, ולכן השבטים לא סרו למרות שלטון זה באופן מושלם. הדומיננטיות שהשיגה הממשלה ביחס לשבטים הייתה תוצאה של תהליך שזיהה קוסטינר כאשר בחן את התגבשות המדינה הסעודית בשנות השלושים. על פי תהליך זה, שאותו כינה "אנקפסולציה", המדינה הסעודית, בדומה לזו שבעבר־הירדן, "פיתחה מבנה־על שיכול היה להכניע את השבטים אך לא למסד את כלליו ולחזקם באמצעות אתוס חדש שיחליף פרקטיקות וערכים שבטיים" (Kostiner 1993: 141). במקרה הירדני, ספק אם בכלל נעשה ניסיון להחליף ערכים שבטיים. הארגון השבטי נותר המאפיין העיקרי של

¹⁰ Glubb's reports, July 1934, September 1939.

¹¹ עדות של שיח' חֲדִית'ה אל־חַ'רִישָה, נציג הבני סַחִיר במועצה המחוקקת: מִדְּכִרָאֵת אל־מַג'לִס אל־תִּשְׁרִיעִי [להלן: הפרוטוקולים של המועצה המחוקקת], 28 דצמבר 1931; Glubb's reports, June 1936, PRO, CO 831/37/3.

החברה ואף קיבל עידוד מרשויות השלטון, שמצאו כי הדרך הטובה והזולה ביותר לשלוט באוכלוסייה היא באמצעות השיח'ים. ואכן במדבר התחשב גלאב באופן מיוחד בשיח'ים והקפיד לשתפם בעבודתו. הוא נמנע מלשנות את הסדר החברתי הקיים אלא כיבד אותו והשתמש בו כדי להשיג תוצאות טובות יותר בעבודתו עם הנוודים. הוא נתן עדיפות לבני השיח'ים בגיוס לסיירת המדבר ויזם את מינוי השיח'ים לשופטי בתי המשפט השבטיים החדשים שהוקמו ביזמתו ב־1937. מצב דומה שרר באזור המיושב, הגם ששם הייתה הממשלה חזקה הרבה יותר. הממשלה שלטה באמצעות השיח'ים ולא במקומם ולעתים קרובות האצילה עליהם מסמכויותיה בתחומים כגון שמירה על הסדר הציבורי, גביית מסים ויישוב סכסוכים. ראשי שבט המג'אלי מֶכְרֶכ, למשל, שמרו על יחסי עבודה קרובים עם פקידי הממשלה. בדומה למדיניות העוסמאנית, השיח'ים הראשיים שלהם קיבלו משכורת, שהובטחה על פי חוק, מתוך הכרה בתפקידם החיוני כמתווכים ובסיוע שהגישו לממשלה בשמירה על הסדר. גם חסין אל־טראונה, ראש הברית השבטית היריבה, נהנה ממשכורת (מוסא 1990: 241; Gubser 1973).¹² אפילו שיח'ים שקראו תיגר על הממשלה ונענשו על כך, כמו משפחת שְׂרַאִידָה והשיח'ים של הפֶּלְקָא, הורשו תוך זמן קצר לשוב לשבטיהם ולחדש את תפקידם, כולל ייצוג הממשלה. למרות היחלשותו, השבט נותר יחידת הארגון החברתית והפוליטית העיקרית בעבר־הירדן. יחסי השלטון המרכזי עם השבטים התנהלו אם כן על רקע שתי מגמות. הממשל המרכזי פעל לחזק את כוחו ובאותה עת אפשר לשבטים לשמור על מידה מסוימת של אוטונומיה. כדי לשלוט בשבטים נזקקה הממשלה לשילוב של אמצעים: משא ומתן, שכנוע, השפעתו של עבדאללה, תמריצים כספיים ומדי פעם מפגן של כוח. השבטים, בעיקר באמצעות השיח'ים, ניסו לשמר את האוטונומיה שלהם כלפי הממשל המתחזק. הם סיגלו את עצמם לנסיבות החדשות, לעתים על ידי מעשי התנגדות ולעתים תוך ציות והשלמה. המשך המאמר מדגים את דרכי התגובה המגוונות של השבטים בשנות השלושים והארבעים.

דפוסי התנגדות ושיתוף פעולה

גם לאחר שהמדבר נשלט על ידי כוחות הממשלה והפשיטות פסקו, היו השבטים רחוקים מלהיות שקטים וצייתנים. נהפוך הוא, הם המשיכו לנקוט שיטות שונות של אי־ציות. לעתים נעשה הדבר על ידי התנגדות בוטה לממשלה עד כי זו הייתה חייבת לשלוח כוח צבאי, אולם בדרך כלל ההתנגדות הייתה פחות ישירה ופחות מפורשת והתוצאה לא

12 הפרוטוקולים של המועצה המתוקקת, 17 פברואר 1939.

הייתה עימות אלא דווקא פשרה ומציאת פתרון לבעיה. ההתנגדות עשויה הייתה לבוא לידי ביטוי בהכשלת יזמות ממשלתיות, בהתחמקות מתשלום מסים, בהפרת החוק, בקיום קשרים עם גורמים זרים או בהשתתפות בפעילות בעלת אופי לאומי, למורת רוחה של הממשלה ובעיקר של ממשלת המנדט.

ההתנגדות שירתה מספר מטרות. במסגרת היחסים בין השבטים לבין השלטון המרכזי, מעשים כאלו הבטיחו שהממשלה לא תראה בהסכמה מצד השבטים דבר קבוע ומוכן מאליו ותחתור לפשרה עמם כדי להשיג את מטרתה. בני שבטים מן השורה, ועוד יותר מהם מנהיגיהם, נקטו אסטרטגיה זו גם כדי לשמר מידה מסוימת של אוטונומיה או לפחות להפגין את דרישתם לאוטונומיה כזו. לבסוף, אי־ציות אפשר לשבטים לבחון את עצמתה של הממשלה ואת מידת נחישותה, בייחוד בעתות משבר כאשר מצבה נחלש. בעבור שיחיים שנקטו התנגדות שימשה זו גם מטרה פנימית חשובה, שכן היה בה כדי לחזק את השפעתם בתוך השבט. בתקופה, שבה הפונקציות שמילאו שבטים וראשיהם השתנו ללא הכר, נאלצו השיחיים להגדיר מחדש את תפקידם. התרסה כלפי הממשלה מעת לעת אפשרה לשיח' להפגין בפני אנשיו את כוחו ועצמאותו ובכך תרמה לשמירת הלגיטימיות שלו.

עימות ישיר

מספר שנים לאחר שהשיג גלאב שליטה על השבטים הנוודים, עדיין נאלץ לשלוח מעת לעת כוחות עונשין כל אימת שקבוצות של בני שבט זה או אחר הראו סימני אי־שקט או ניסו לבחון את גבולות הכוח של הממשלה. במהלך השנים 1936-1944 הוביל גלאב כמה מבצעים נגד שבטים מהפני סֶח'ר והח'יטאת. הוא נהג לרכז כוח גדול של לגיונרים ומכוניות משוריינות והיה מפתיע את הנוודים במאהליהם, מבצע מעצרים ומחרים גמלים שלאחר מכן היה מחזירם לבעליהם (Glubb 1948: 170-171).¹³ גלאב הסביר ש"פעולה כזו עדיפה על איום מילולי ומטרתה להוכיח לבני השבטים כי הממשלה יכולה לעשות זאת אם רצונה בכך (דגש במקור י.א.). תפיסת הגמלים מבהירה לבדו את עצמת הממשלה ואילו החזרתם משכנעת אותו בנדיבותה. כך מושג שיעור בהתנהגות טובה שאינו משאיר טינה".¹⁴ לעתים בחר גלאב שיטות ייחודיות של ענישה נגד שבטים סרבניים. שבט הג'בור מקונפדרציית הפני סֶח'ר הועבר בכוח מאזורי המרעה שלו,

¹³ Glubb's reports, November 1938, June, August and September 1939; Political reports for July and November 1938, PRO, CO 831/46/6; Political situation report for August 1939, PRO, CO 831/51/8; Report on the Political situation for the months of June and July 1943, PRO, CO 831/60/2.

¹⁴ Glubb's reports, June 1939.

קיבל אדמה חלופית בנוקירה, מזרחית לעמאן, בצירוף הוראה לעבד אותה. השיח' של שבט הנזן של אותה קונפדרציה נדרש להאכיל 150 לגיונרים שנשלחו למאהלו בעקבות הפרת הסדר על ידי שבטו (Glubb 1948: 170-171).¹⁵ ברור אפוא כי גלאב ניסה למנוע עימות ישיר עם השבטים והעדיף להשיג את שיתוף הפעולה שלהם ולא להילחם בהם כל עוד יכול היה להבטיח שידה של הממשלה תהיה על העליונה. אפילו בעתות עימות הקפיד לכבד את השיח'ים ופעל בשיתוף עמם כדי למצוא פתרון. ואכן, פעולות ה"שיטור" הספורדיות שלו מעולם לא התפתחו לקרבות קשים. לדעת גלאב, העובדה שחיילי סיירת המדבר היו קרובי משפחה של האנשים שעליהם פיקחו הפחיתה את פוטנציאל העימות.¹⁶

תשלום מסים

בעצם תשלום מס הייתה גלומה הכרה בסמכות גבוהה יותר, ולפיכך שבטים ששמרו בקנאות על אוטונומיה השתדלו להימנע מחובה זו. בתקופה העוסמאנית ובשנים הראשונות שלאחר כינון האמירות, העלאת מס הייתה נקודת מחלוקת מרכזית בין השבטים, בעיקר הנוודים שבהם, לבין הממשלה. כאמור, כבר במחצית שנות העשרים הצליחה הממשלה לגבות באופן חלקי מסים מהשבטים הנוודים, ומשנות השלושים העמיקה סיירת המדבר את הגבייה. אף על פי כן, גם אז נעשה תשלום המסים רק לאחר משא ומתן עם השיח'ים.

בתמורה לסיוע בגביית המסים על בעלי החיים של בני שבטם, הציעה הממשלה לשיח'ים עמלות. עם זאת, השינויים התכופים בשיעור העמלות שיקפו את הקשיים שבמציאת האיוון בין דרישות האוצר לבין נכונות השיח'ים לסייע. ב-1927 קיבלו השיח'ים עמלה בשיעור של 25% על כל גמל, וזו הופחתה ל-4% ול-1% בשנים 1928 ו-1929 בהתאמה. הסדר זה נכשל ונראה כי השיח'ים סירבו לשתף פעולה בתמורה לתשלום זניח כזה. כתוצאה מכך נאלצה הממשלה ב-1932 להעלות את שיעור העמלה ל-15%.¹⁷

למרות שהושג "מודוס ויונדי" בין הממשלה לשבטים בעניין המסים, סעיף בחוק מצביע על כך שהשיח'ים לא תמיד סייעו לגובי המסים. לעתים סירבו שיח' או שבט לשלם את חובותיהם וכוח צבאי נשלח כדי לכפות את התשלום. יתרה מכך, היו מקרים

¹⁵ Glubb's reports, December 1938; Political report for July 1938, PRO, CO 831/46/6

¹⁶ Glubb's reports, September 1939

¹⁷ אל-ג'רידה אל-רסמיה לחכמת שרק אל-אך'דן, 15 דצמבר 1927, 15 פברואר 1928, 28 ינואר 1929, 16 ינואר 1932, 17 אוגוסט 1940.

שבהם אפילו כאשר השיח' סייע לממשלה, הצליחו בני השבט להתחמק מהתשלום. לבסוף נאלצה הממשלה להחמיר את הקנסות ולהציע תמריצים כספיים למי שהיה מוכן לדווח על מקרים מסוג זה. במקרים אלו ישנה אינדיקציה לכך שסמכותם של השיח'ים לא הייתה מוחלטת.¹⁸

כיבוד החוק

כבר בשנת 1932 שררו חוק וסדר הן באזור המיושב והן במדבר של עבר-הירדן. עם זאת מעשי פשע לא פסקו וכוחותיה של הממשלה לא עמדו לה לשים ידה על הפושעים. הודעות מטעם בתי המשפט שהתפרסמו חדשות לבקרים מעל דפי העיתון הרשמי של הממשלה חושפות את העובדה שגורי דין רבים ניתנו שלא בנוכחות הנאשם. הסבר חלקי למציאות זו נעוץ בתרבות השבטית שלפיה בני שבט הגנו על קרובי משפחתם בשם הנאמנות השבטית. יתרה מכך, מבוקשים נמלטים ניצלו את מנהגי הכנסת האורחים המטילים על המארח אחריות מלאה לרווחתו של אורחו, ובייחוד את המנהג המכונה "דח'אלה", המעניק לאדם זר את הזכות למקלט בשבט אחר אם נשקפת לו סכנה. בני שבט הגנו על מבוקשים למרות הידיעה שבכך הם פועלים בניגוד לחוק.¹⁹

כישלון בתי המשפט האזרחיים לכפות על בני שבטים להעיד נגד בני שבטם שיבש את פעולת מערכת המשפט. בעיה נוספת נוצרה בשל כפילות בין המשפט המנהגי/שבטי לבין המשפט האזרחי שהוחל על השבטים המיושבים. בני שבטים אלו לא הכירו בפסיקת בתי המשפט האזרחיים ומקרים רבים יושבו בין הצדדים המעורבים מחוץ לכותלי בית המשפט. גלאב ועמו חברי המועצה המחוקקת הציעו רוויזיה של מערכת המשפט. אחת ההצעות עסקה בהפניית כל המקרים שבהם מעורבים בני שבט לבתי המשפט השבטיים, ולפי הצעה אחרת, בתי המשפט האזרחיים יורשו להשתמש בשיטות של יישוב סכסוכים הנהוגות במשפט השבטי. הקמת בתי משפט שבטיים ב-1937 הן עבור השבטים הנוודים והן עבור השבטים באזור המיושב נתנה פתרון חלקי לבעיה, אם כי במקרים רבים כפילות ההליכים נותרה בעינה.²⁰

כאשר ראש שבט חזק הפר את החוק התקשתה הממשלה להביאו לדין ולהענישו. בין שנת 1931 לשנת 1933 דן בית המשפט במקרה של רצח משולש שהיו מעורבים בו

18 אל-ג'רידה אל-רסמיה לחקומת שרק אל-אךדן, 18 דצמבר 1934; Glubb's reports, July 1934, September 1939.

19 אל-ג'רידה אל-רסמיה לחקומת שרק אל-אךדן, 1 מאי 1932. על המשפט המנהגי השבטי בירדן ראו: אבו חסאן ללא תאריך; קסוס 1936; Owidi [al-Abbadi] 1982.

20 הפרוטוקולים של המועצה המחוקקת, 2 מאי 1933, 13 ינואר 1946; Glubb's reports, April 1932.

שלושה בנים של שיח' סַלְטָאן, ראש שבט העַדוּאן, כולל בכורו ויורשו המיועד מֶאגִ'ד. המעמד הנכבד של המשפחה וקרבתם לעבדאללה העניקו לפרשה מידה רבה של רגישות. חברי המועצה המחוקקת לחצו על הממשלה להוציא את המקרה מידי בית המשפט ולהעבירו לבית משפט שבטי כדי להבטיח הסדר בתוך המשפחה ללא התערבות חיצונית וללא הטלת עונש על פי החוק. במהלך הדיונים בבית המשפט נמנעה המשטרה מלעצור את החשודים. כאשר בית המשפט מצא את האחים אשמים ברצח וגזר עליהם עשר שנות מאסר, התערב עבדאללה למורת רוחה של הממשלה, הורה לעצור את אחד הבנים בתוך הארמון במקום בכלא, ונראה שחנן אותו מאוחר יותר. מאג'ד זכה להסדר דומה, ואילו האח השלישי נמלט וככל הנראה זכה לחנינה במועד מאוחר יותר.²¹

גם הרפורמה הקרקעית הוסיפה משימות שיטור ולעתים אף היוותה סיבה לחיכוך בין בני שבטים לבין פקידי הממשלה. אמנם לפי מייקל פישבאך (Fischbach 1992: 275-276), שחקר את הרפורמה, זו התקבלה על פי רוב ברצון על ידי החקלאים, ובכל זאת היו בני שבטים שחשו חוסר שביעות רצון מההסדרים, הפריעו לעבודת פקידי מחלקת הקרקע והסירו את יתדות הברזל שהפרידו בין החלקות השונות. בני שבטים התנגדו במיוחד לניסיונה של הממשלה לשלוט ביערות והמשיכו לכרות עצים בניגוד להוראות החוק.²²

המועצה המחוקקת

המועצה המחוקקת שהוקמה ב־1929 היוותה כלי בידי כוחות מקומיים להביע התנגדות לממשלה ולהפעיל עליה לחץ. כפי שכתבה מרי וילסון, המועצה "באופן בלתי־צפוי אפשרה לעבדאללה לשחרר קמעא את החבל שקשר אותו בעבותות לבריטניה" והעניקה לו מרחב תמרון (Wilson 1987: 96-97). יתרה מכך, הגם שהמועצה עוצבה כדי להקל, ככל האפשר, הן על בריטניה והן על עבדאללה, התוצאה הייתה דווקא חיזוק מנהיגים מקומיים והצרת צעדי הממשלה, שכן לכל חוק נדרש אישור של המועצה לפני שנכנס לתוקף. בייחוד נכון הדבר לגבי שתי המועצות הראשונות (1929-1931, 1931-1934). במהלך מושביהן ביטאו חברי המועצה, שרובם ייצגו את השבטים החזקים ביותר, התנגדות

21 א.ת. כהן, "דו"ח על ביקור ברבת עמון", 4-5 באוגוסט 1932, ארכיון ציוני מרכזי [להלן אצ"מ] S25/6313; הפרוטוקולים של המועצה המחוקקת, 27 אפריל 1933, 2 מאי 1933; Report on the political situation for December 1932 and August 1933, PRO, CO 831/23/11; היסטוריה שבעל פה השמורה בקרב בני שבט העַדוּאן, באדיבות אנדרו שריוק.

22 אל־ג'רידה אל־רַסְמִיָה לַחְכֻמַת שַׁרְק אל־אֶרְדֵן, 2 נובמבר 1935; הפרוטוקולים של המועצה המחוקקת, 26 פברואר 1936; תְּסֻיִת אל־אֶרְאֵלִי וְעֵלְאֻמַּת אל־מְסַאחָה, מְלַפָּאת רְאָאֶסֶת אל־יֹוֹרָא, אל־מַקְתָּבָה אל־יֹסְנִיָה, עֵמָאן, תִּיק 1/5/8.

חריפה כלפי הממשלה וכלפי הבריטים וניסו להבטיח את האוטונומיה שלהם כלפי רשויות המדינה. האופוזיציה לא הסתפקה בדיבורים ואף סירבה לאשר את תקציב המדינה, ועקב כך פוזרה המועצה הראשונה על ידי עבדאללה.²³

המחוקקים הצליחו להגביל את סמכותה של הממשלה על ידי הכנסת תיקונים בהצעות חוק, וכל תהליך החקיקה התאפיין בפשרות בין המחוקקים לבין הממשלה. החקיקה, שהטילה אחריות קולקטיבית על שבט שלם או על כפר שלם שבאזורם בוצע פשע שמבצעו לא נתפס, היוותה, לעתים תכופות, סלע מחלוקת. בעת הדיון על חוק הסדר הקרקע התנגדה המועצה בתוקף לסעיף שהסמיך את מושלי המחוזות לקנוס את השבט או הכפר שיתדות הסימון שבתחומם הוסרו. רק לאחר שהממשלה שינתה את הסעיף כך שהמושל נדרש להשיג קודם כל את הסכמת המועצה המנהלית להטלת הקנס, אישרה המועצה את החוק. בדיון אחר סירבו חברי המועצה לאשר הטלת קנס בסך £50 על שיחים שנכשלו בהגנת קווי הטלגרף והטלפון המתוחים באזורי השפעתם, והכריחו את הממשלה להפחית את הקנס לכדי מחצית. בעת דיון אחר התעורר ויכוח נוקב בין נציגי הממשלה לבין המחוקקים על מידת האחריות הקולקטיבית בקרב השבטים הנוודים. נציג הפני סֶחֶר הוביל את המאבק לביטול הסעיף שקבע כי ראש השבט ייעצר עד ששבטו ישלם פיצויים במקרה של פשיטה שמקורה מעבר לגבול הסורי. המחוקקים טענו כי המציאות השתנתה וכי ראשי השבטים איבדו את השפעתם לטובת סירת המדבר, וכי סמכותם הצטמצמה לבני משפחתם הקרובים בלבד. בטענה זו הצליחו המחוקקים להשיג פשרה שהסמיכה את בית המשפט לקבוע את מידת האחריות לפשיטה ולפסוק לפיה באיזה דרג יהיה השיח' שייעצר.²⁴

חברי המועצה היו חשדנים במיוחד כלפי כל ניסיון להרחיב את סמכויותיהם של קציני הלגיון הערבי. ב־1933 ניסו הבריטים להעביר את האחריות על הקשרים עם שבטי המדבר מהאמיר שאכר לידי של גלאב. לאחר דין ודברים שינתה הממשלה את נוסח החוק באופן שלא יעניק לגלאב סמכות אולטימטיבית. למרות הצרת סמכותו הפך גלאב בתוך זמן קצר לסמכות העליונה במדבר, תחילה עקב קרע בין שאכר לעבדאללה ולאחר מכן בעקבות מותו של שאכר ב־1934 (Bocco and Tell 1994: 119).²⁵ חברי המועצה רשמו הצלחה נוספת נגד הממשלה ב־1936, כאשר דחו ניסיון לתת חסינות משפטית לקציני הלגיון. את האופוזיציה הוביל שיח' מֶתְ'קאל אל־פאיז, נציג הפני סֶחֶר, שבמהלך הדיון האשים את הממשלה בכך שמדיניותה עתידה להוביל לפורענויות

23 הפרוטוקולים של המועצה המחוקקת, 24 מרס 1931, 27 מרס 1931.

24 הפרוטוקולים של המועצה המחוקקת, 19 נובמבר 1930, 27 אוגוסט 1931, 28 דצמבר 1931.

25 הפרוטוקולים של המועצה המחוקקת, 27 אפריל 1933; *Annual Report to the League of Nations on the Administration of Palestine and Transjordan*, 1936: 319.

והביע עמדה בלתי-מתפשרת. בראיון עיתונאי שנתן מחוקק אחר, שיח' עבדאללה בליב אל-שראידה, למעלה מחמישים שנה לאחר מכן, הוא ציין מקרה זה בגאווה כהוכחה לעצמאותה ולחשיבותה של המועצה המחוקקת.²⁶

אין ספק כי הצלחתה הגדולה ביותר של המועצה הייתה בהגבלת ההעלאה של מסי הקרקע, העלאה שהייתה תוצאה של הרפורמה הקרקעית. פישבאך מראה כיצד חברי המועצה, רובם בעלי אדמות גדולים שחששו מהעלאת המסים, הצליחו לשבש או לעכב את התוכנית שהייתה אמורה להגדיל את תשלום המס. הממשלה והנציג הבריטי נאלצו להיכנס למשא ומתן ארוך ולהשתמש ב"תרגילים" פוליטיים כדי להבטיח את אישור המועצה. אישור זה הושג רק לאחר שהממשלה חזרה בה מהצעתה המקורית והכניסה סעיף בחוק שאפשר לבעלי אדמות, ששיעור המס החדש לגביהם עלה ב-50% ומעלה, לשלמו בתשלומים תוך חמש שנים. סעיף חדש נוסף הבטיח שסך תשלומי המס בעבר-הירדן לא יגדל ביותר מ-£10,000 (Fischbach 1994: 90-92).

למרות הצלחתה של המועצה להגביל את כוחה של הממשלה ולהגן על האינטרסים של המחוקקים ושל הקהילות שייצגו, מידת השפעתה הייתה מוגבלת. חברי המועצה ביטאו תחושות של תסכול עמוק עקב חוסר יכולתם להוות בלמים משמעותיים לפעולות הממשלה.²⁷ למעשה, המחוקקים יכלו להגביל את הממשלה רק כל עוד זכו בתמיכה שקטה או אפילו בעידוד מעבדאללה, שהחזיק בסמכות לפזר את המועצה כפי שעשה ב-1931. מאז, די היה באיום לפזרם כדי להבטיח את שיתוף הפעולה של המחוקקים. יתרה מכך, מסוף שנות השלושים המועצות הנבחרות היוו אופוזיציה מינימלית לממשלה ורוב החוקים שהובאו לדיון אושרו, בדרך כלל פה אחד וללא דיון רציני. במהלך מלחמת העולם השנייה המועצה כמעט שלא תפקדה וישיבותיה היו נדירות. אולם אפילו בשיא צייתנותה יכולה הייתה המועצה להגביל את הממשלה. לדוגמה, במשך שמונה שנים נכשלה הממשלה בהעברת חוק המסדיר את זכויות המים בעבר-הירדן, וזאת בגלל התנגדותם הבלתי-מתפשרת של שני שיחים שהיו בעלי אדמות גדולים. רק לאחר מותו של רפִיפֶאן אל-מג'אלי, האיש החזק של פֶּרֶכ, ב-1945, ופטירת מאג'ד אל-עֶדוּאן, השיח' הראשי של אזור הַבֶּלְקָא, ב-1946, התאפשרה קבלת החוק (Walpole 1948: 62). מהעדויות שהוצגו עד כה קשה להגיע למסקנה חד-משמעית על תפקידה המדויק של המועצה ועל מידת השפעתם של חבריה. הגם שהפרוטוקולים של ישיבותיה הם מקור היסטורי עשיר ומרתק, אין הם חושפים את התמונה בכללותה. מעדויות נוספות ניתן להתרשם כי השפעת חברי המועצה באה לידי ביטוי לאו דווקא באולם המליאה אלא מאחורי הקלעים – בארמונו של עבדאללה, במשרדי הנציג הבריטי או בכינוסים בלתי-

26 הפרוטוקולים של המועצה המחוקקת, 26 פברואר 1936; אל-דֶקְתוּר, 6 מאי 1987.

27 הפרוטוקולים של המועצה המחוקקת, 18 ינואר 1931, 2 ינואר 1935, 20 יוני 1936.

רשמיים של מחוקקים ונציגי הממשלה.²⁸ נראה כי הבריטים ופקידי הממשלה בחנו את יזמות החקיקה שלהם מחוץ למועצה לפני שהחליטו אם ומתי להביאן לדיון ולהצבעה. למשל, ב־1933 הפסיקו הבריטים להפעיל לחץ על עבדאללה לחוקק חוק הגנה לשעת חירום לאחר שהבהיר להם שהמועצה תדחה את ההצעה.²⁹ מפתה לחשוב כי לבריטים היו הרהורי חרטה על התעקשותם להקים את המועצה המחוקקת כתנאי מוקדם לחתימת ההסכם האנגלו־ירדני ב־1928.

קשרים עם גורמים זרים

מנהיגים שבטיים טיפחו קשרים טובים עם כוחות זרים, לעתים כאלה שהיו עוינים לעבר־הירדן כגון חצר המלוכה הסעודית, התנועה הציונית וגורמים פלסטיניים. באמצעות אי־ציות לרשויות המדינה ותמרון של הכוחות השונים הצליחו השיח'ים להרחיב את השפעתם ואת האוטונומיה שלהם. סיוע מפטרונים זרים הגביר את כוחם של השיח'ים כלפי עבדאללה והממשלה. מגעים אלו שימשו גם כפוליסת ביטוח של השיח'ים למקרה של עימות חריף בינם לבין הממשלה.

שבטים נוודים שחלק משטחי הנדידה שלהם היו בשליטה סעודית ניצלו את העוינות ששררה בין ההאשמים לבין הסעודים ואת מאמצי הסעודים לזכות בנאמנותם, כדי להגדיל את מרחב התמרון שלהם ולהגביל את השליטה של ממשלת עבר־הירדן בהם. גלאב דיווח כי גבולות עבר־הירדן, שנקבעו בלי להתחשב במפת הנדידה של שבטים, הקשו על השיטור במדבר. בעת יישוב סכסוכים יכול היה הצד המפסיד לחצות את הגבול ולערער על ההחלטה בפני הממשלה היריבה.³⁰ מספר שיח'ים עמדו בקשר הדוק עם המלך אבן סעוד שהעניק להם תמריצים כספיים תמורת מידע ונכונות לתיאום מדיני. המלך אף ניסה לשכנע שיח'ים לנטוש את עבר־הירדן ולהישבע לו אמונים.³¹ הדוגמה הבולטת ביותר למגע כזה ולהון הפוליטי שהפיק ממנו שיח' היא של מנהיג הפני ס'חיר, מְתִ'קֶאל אל־פֶאיו. הקשר בינו לבין המלך נשמר באמצעות בן משפחה של מְתִ'קֶאל שנשא לאישה את אחת מבנות המלך והתגורר בארמונו. מְתִ'קֶאל ניצל קשר זה כדי לחזק את עמדתו מול עבדאללה, שהתנגד לקשר בין בן חסותו לבין יריבו הגדול ביותר, אבן סעוד. כל אימת שצצה מתיחות בין עבדאללה למְתִ'קֶאל עמד השיח' במגע

28 דוגמה לכך היא שיתוף הפעולה בין עבדאללה לשיח'ים לשם דחיית הצעת החוק לאיסור מכירת אדמה ליהודים, ראו: בשיר 1980: 77; Alon 1999; ראו גם סוגיית חוק הרפורמה הקרקעית לעיל.

29 Report on the political situation for December 1933, PRO, CO 831/23/11

30 (ללא תאריך), Glubb's report, "A note on the question of the Wadi Sirhan",

31 Glubb's reports, May 1933, February 1934; Peake to Cox, 23 March 1936, PRO, CO 831/37/9.

עם המלך, ובעמאן הועלו השערות כי מִתְקַאל ובני ביתו עומדים להגר לסעודיה. ב־1940 חשפו הרשויות התכתבות סודית בין מִתְקַאל לבין אבן סעוד. גלאב לא הצליח לגלות את הסיבה המדויקת לקשר שנחשף, אולם חשד כי הסיבה הייתה רצונו של מִתְקַאל לחזק את מעמדו אצל עבדאללה. במקרה אחד אכן עבר מִתְקַאל לסעודיה ושהה בה מספר חודשים עד להרגעת הרוחות בבית. שיח' נוסף של השבט, חֲדִית'ה אל-חֲדִישֶה, מצא מקלט בסעודיה לאחר שיצא נגד עבדאללה ונגד הבריטים והורה לאנשיו ששירתו בלגיון שלא לסייע לבריטים בדיכוי מרד רשיד עלי אל-פילאני בבגדאד ב־1941 (על כך להלן) (Bocco and Tell 1994: 119).³²

קשרים בין ראשי שבטים לבין הסוכנות היהודית היו אמצעי נוסף שעמד לרשות הראשונים כדי להגן על האוטונומיה שלהם וכן כדי לשפר את מצבם הכלכלי, בעיקר בימי המשבר של שנות השלושים. במהלך שנות השלושים ניהלה הסוכנות היהודית משא ומתן על רכישת אדמות עם עבדאללה ועם קבוצה גדולה של בעלי אדמות גדולים, רובם ראשי שבטים, שתמכו בפתיחת עבר־הירדן להגירה יהודית. קבוצה זו התארגנה במהירות כקבוצת לחץ שניסתה לשנות את מדיניותה של הממשלה ושל שלטונות המנדט הבריטי (בשיר 1980; Gelber 1997). השיח'ים יצאו בגלוי נגד ניסיונותיהם של הנציג הבריטי הנרי קוקס, מפקד הלגיון הערבי פרדריק פיק ומפקד אזור המדבר גלאב, שהתנגדו בחריפות ליזמה להתיישבות יהודית, לסכל את התכנית. מנהיג הקבוצה, מִתְקַאל אל-פאיו, תמך בפומבי בכניסת יהודים ולא שעה ללחצי הממשלה לסגת מפעילותו. ב־1933 הוא הוביל משלחת של שיח'ים ונכבדים שהיו אמורים לפגוש את ראשי התנועה הציונית בירושלים ולהכריזו על רצונם לפעול במשותף עם היהודים. הוא אף הקים מפלגה לצורך קידום הפרוייקט, אולם לנוכח ההתנגדות הבריטית למימוש הרעיון לא הניבו מגעים אלו תוצאות. עם זאת, מספר שיח'ים זכו בסיוע כספי מהסוכנות היהודית, והממשלה הבריטית נחלצה גם היא להגדיל את הסיוע הכלכלי לעבר־הירדן. סיוע זה בא להתמודד עם טענותיהם של היהודים כי הפתרון היחיד למצוקותיה של הארץ הוא פיתוחה הכלכלי בעזרת השקעות מצדם. מִתְקַאל עצמו עשה שימוש בקשריו עם הציונים כדי להגן על האוטונומיה הפוליטית שלו ולשפר את מצבו הכלכלי, וכדי שלא יהיה תלוי בממשלה. ניתן להסיק זאת מכך שדחה הצעה בריטית להלוואה נדיבה לפיתוח אדמתו. ההצעה נועדה לקנות את הסכמתו לסיום הקשר עם הציונים והותנתה בהעברת אדמתו לפיקוח של משרד החקלאות. בהסבירו את דחיית ההצעה על ידי

32 א.ת. כהן, ביקור בבית של מ.א. בשוּנָה, 8 דצמבר 1937, אצ"מ S25/3491; כהן, מכתב מעבר־הירדן, 9 דצמבר 1937, מכתב מעבר־הירדן, 15 דצמבר 1937, אצ"מ S25/3539; יצחק אוריא, "עניין המשא ומתן על רכישת הטרכטור בעבר־הירדן", 4 אוקטובר 1941, אצ"מ S25/3504; חנקין לקק"ל, 11 פברואר 1944, אצ"מ S13672/KKL; Glubb's reports, March 1940.

השיח' כתב הנציג הבריטי כי מת'קאל העדיף להסתייע בתמיכה כספית של היהודים ובלבד שלא יצטרך להעביר את רכושו לפיקוח הדוק של הממשלה (Lewis 1987: 138-139).³³

פעילות בעלת אופי לאומי

להתפרצות המרד הערבי בארץ-ישראל/פלסטין ב-1936 הייתה השפעה מיידית על עבר-הירדן שאוכלוסייתה גילתה אהדה הולכת וגוברת כלפי המאבק הפלסטיני ביהודים ובבריטים. האירועים הסוערים ממערב לירדן עוררו התנגדות לבריטים, לממשלת עבר-הירדן ולעתים גם לעבדאללה עצמו. בכך חברה המודעות הלאומית המתעוררת אל הנסייה הישנה לנצל את עמדת החולשה לכאורה של השלטון המרכזי בכל הזדמנות. ההתנגדות שבאה לידי ביטוי בפעולה לאומית הוסלמה מיד עם תחילת המרד. פגיעה בקווי טלגרף וטלפון, חבלה בצינור הנפט, תמיכה כספית במורדים והברחת נשק, הפגנות וכינוס ועידות כגילויי סולידריות היו לתופעות נפוצות. תלמידי בית הספר התיכון באל-סאלט הטרידו את הממשלה והאמיר עד כדי כך שהוחלט להפסיק זמנית את הלימודים בחלק מהכיתות (ח'ריסאת 1991: 183, 193-198, 200). לתמיכה הרבה ביותר זכו הפלסטינים משבטים שחנו לאורך הנהר. בסביבת אל-סאלט ובמחוז עג'לון מצאו לוחמים פלסטינים בשנים 1938-1939 מחסה אצל השבטים המקומיים והיו גם מקומיים שהצטרפו ללוחמים אלה בלחימה, בעיקר בני שבט ס'ח'ור אל-ר'ור שהתגוררו על שתי גדות הירדן וכנראה גם שבט ה'ר'נא'יה (ח'ריסאת 1991: 189; מוסא 1990: 341-343).³⁴ אפילו שבטים נוודים, שנחשבו עד אז לחפים מאידאולוגיה לאומית, הראו סימנים גוברים של הזדהות עם הפלסטינים ועוררו דאגה רבה בקרב פקידים עבר-ירדנים, בריטים וגם ציונים. על פי מקורות בריטיים וציוניים, הפלסטינים פעלו באופן אינטנסיבי בקרב השבטים בניסיון לשכנע אותם להצטרף למרד. כדי למנוע הצלחה פלסטינית נרתמה הסוכנות היהודית לסייע לעבדאללה, על פי בקשתו, בהרגעת הרוחות בארצו והעבירה סכומי כסף נדיבים לשימוש. אהרן חיים כהן, מזכיר המחלקה הערבית והפקיד האחראי בסוכנות על הפעילות בעבר-הירדן, הסביר בהמלצתו להעניק £500

Acting High Commissioner to the Colonial Secretary, 20 October 1934, PRO, CO 831/27/2; The Colonial Secretary to the High Commissioner, 29 November 1934, PRO, CO 831/27/2; Cox's attached letter to Glubb's report for June 1936 addressed to the High Commissioner, 6 July 1936, PRO CO 831/37/3. היהודית ראו: Alon 1999.

Political report for December 1938, PRO, CO 831/46/6 34

לעבדאללה: "ידיעות העיתונות הערבית וכן גם הידיעות המגיעות אלינו ממקורות חשאיים מאשרות את מצב הרוחות הסוער נגדנו בעבר-הירדן ומן הראוי לעשות כל מה שאפשר כדי לעצור בעד התפשטות הרעה הזאת".³⁵

משקיפים בריטים וציונים היו מודאגים במיוחד מהתנהגותם של הפני פֶּחֶר ומנהיגיהם בשנתיים הראשונות של המרד. רבים מבני השבטים הצפוניים של הקונפדרציה (הידועים בשם הקיבוצי פֶּעֶאֶבְנָה) הועסקו ממערב לנהר עקב המצוקה הכלכלית בעבר-הירדן והושפעו מהאירועים. מנהיגם, חֲדִית'ה אל-חֶרְיֶשֶׁה, תמך בלאומיים הסורים בשנות העשרים והעניק תמיכה גם לפלסטינים. השיח' הראשי של הפני פֶּחֶר, מֶת'קאל אל-פאיז, שקשריו עם הציונים הגיעו למבוי סתום מעט לפני פרוץ המרד, פנה כעת לאפיק פעולה אחר ונחשב בעיני הבריטים לשיח' הפעיל ביותר בעניינים פלסטיניים. מֶת'קאל עמד בקשר עם המופתי חאג' אמין אל-חסיני ועם מנהיגים פלסטינים אחרים, ארגן כנסי תמיכה בפלסטינים והפך לתומך הבולט בעניין הפלסטיני בעבר-הירדן למורת רוחו של השלטון ותוך גילוי עמדה מתריסה כנגד עבדאללה. גלאב חשש מאד כי פעולתו של מֶת'קאל תיצור חזית מאוחדת של שבטים נגד הממשלה ותביא למרד כללי. התערבות מהירה של עבדאללה, שהשפיע על השיח'ים, מנעה את איבוד השליטה של השלטון המרכזי על השבטים, אולם גלאב המשיך לדווח על אי-שקט בקרב בני הפני פֶּחֶר ועל גילויי אי-ציותנות והתרסה כנגד הממשלה ונציגיה (Alon 1999).

ראשי שבטים נוספים תמכו באופן אקטיבי בפלסטינים והסתכנו בעימות עם הממשלה. רֶשִׁיד חֶזְאֵעִי, השיח' הבולט בנפת ג'בל עֶגְ'לֹון, נאלץ למצוא מקלט זמני בסוריה לאחר שבא לכלל עימות עם הממשלה ועם עבדאללה. מספר שיח'ים שנחשדו בפעילות לאומית הושמו במעצר בית או הוגלו (מוסא 1990: 242-245; ח'ריסאת 1991: 193-195).³⁶ על פי מסורת מקומית, שיח' מאג'ד אל-עֶדְוָאן, השיח' הראשי של שבטי מחוז הַבְּלָקָא, זכור כמי שהעניק תמיכה משמעותית למורדים בכסף, בנשק ובהכנסת אורחים. על פי עדות אחת, ביתו בשוֹנָה שבעמק הירדן שימש בסיס להברחת נשק. למרות הסיוע שהעניק נזהר מאג'ד לא לחצות קווים אדומים ולא להגיע לעימות ישיר עם ראשי המדינה. כאשר מספר לוחמים ביקשו להשתמש באדמתו כבסיס לפעילות נגד הבריטים הוא סירב בתקיפות וסילקם מהמקום במהירות (אל-כֶּרְדִּי 1998: 95-102).³⁷

³⁵ את. כהן לשרתוק ובן-צבי, 18 מאי 1936, אצ"מ S25/3539; וראו גם: אליהו ששון, ידיעות הלשכה הערבית, 11 מאי ו-14 יוני 1936, אצ"מ S25/3240; Glubb's reports, June 1936, PRO, CO 831/37/3.

³⁶ Political report for December 1938, PRO, CO 831/46/6.

³⁷ אל-רֶאִי, 12 אוגוסט 1994; אצ"מ S25/2277; Cox to High Commissioner, 7 October 1938, S25/2277; Political report, October 1938, PRO, CO 831/46/6.

במהלך השנים 1936-1939 הביעו פקידים בריטים בעמאן ובירושלים חששות כבדים כי המשך המצוקה הכללית, בד בבד עם המשך המרד הערבי, יפגע בשליטתם בשבטים. כדי למנוע מצב זה נקטו מספר אמצעים למניעת גילויי התנגדות, כגון הגבלת חופש התנועה של מנהיגים מקומיים. כדי להבטיח את נאמנותם של השייחים ניתנה להם תמיכה כספית וכן יזמה הממשלה עבודות ציבוריות שנועדו להבטיח את רווחתם של בני השבטים. עם הרחבת הגיוס לסיירת המדבר התרבו אפשרויות התעסוקה וכפועל יוצא מכך הוגברה הנוכחות הצבאית, בעיקר בעמק הירדן שנחשב לאזור בעייתי מבחינה ביטחונית. אולם המפתח לשמירת השלום והסדר בעבר־הירדן ולמניעת גלישת המרד מזרחית לנהר היה עבדאללה, שהצליח להפעיל את השפעתו הממתנת על מנהיגי השבטים כדי להבטיח מידה רבה של ריסון. הבריטים היו אסירי תודה והתבטאות בריטית אחת מני רבות תדגים עניין זה. ביוני 1936 דיווח הנציב העליון ארתור ווקופ (Wauchope) בשביעות רצון על המצב הרגוע בעבר־הירדן, למרות רגשות אנטי־ציוניים חזקים, וייחס את ההצלחה לזכותו של עבדאללה: "מצב עניינים חיובי זה נזקף אם לא כל כולו אז לפחות במידה רבה לזכותו של האמיר עבדאללה שבאופן עקבי הטיל את כל כובד משקלו כנגד כל צורה של פעילות פוליטית שעלולה להחמיר את האירועים הקשים בפלסטין ועד עתה הצליח לשמור על עבר־הירדן שקטה".³⁸

פרוץ מלחמת העולם השנייה וההשתתפות מעוררת המחלוקת של הלגיון בלחימה בארצות השכנות עוררו סוג חדש של חתרנות. הפעם בלב לבו של הפרוייקט שהנהיג גלאב - הלגיון עצמו. כאשר חטיבת המדבר הממוכנת יצאה בדרכה לבגדאד לסייע לבריטים בדיכוי מרד רשיד עלי אל־פילאני ב־1941, סירבו לגיונרים משבט הח'ר'שה, בהוראתו של מנהיגם שיח' ח'דית'ה, לחצות את הגבול העיראקי. כאמור, ח'דית'ה נקלע לעימות חריף עם עבדאללה בעניין זה ונאלץ לגלות לסעודיה בעוד שעבדאללה הצליח להרגיע את הרוחות בקרב נתיניו הזועמים.³⁹ יצוין כי על פי מסורת מקומית, פעילים לאומיים עיראקים שהיו מעורבים במרד ונמלטו מהבריטים זכו למחסה אצל שיח' מאג'ד. מספר שבועות מאוחר יותר השתתף הלגיון בכיבוש המדבר הסורי, והפני פֶּחֶר שוב הראו סימני חתרנות וחיבלו בקו הטלפון בין עמאן למאדבא שעבר בשטחם.⁴⁰

38 אצ"מ S25/22779, 25 June, 1936, Wauchope to Ormsby-Gore.

39 Kirkbride to Macmichael, 9 September 1941, PRO, CO 831/58/2; Situation report

for May 1941, PRO, CO 831/58/2

40 אל־ראי, 12 אוגוסט 1994; PRO, CO 831/58/2; Situation report for July 1941.

מסקנות

בספטמבר 1941 נכלא השיח' רב העצמה מת'קאל אל-פאיו בכלא המרכזי בעמאן. אירוע חסר תקדים זה אירע מיד לאחר שהלה פרץ למשרד ראש הממשלה, סטר על פניו של החייל שעמד בדלת וחירף וגידף את שרי הממשלה. כעבור זמן קצר, לאחר שראש הממשלה, הנציג הבריטי גלאב (שמאז 1939 היה מפקד הלגיון) ועבדאללה התייעצו ביניהם, נעצר מת'קאל לתדהמתו הרבה. הוא עצמו פתח בשביתת רעב, ובה בעת החלה משפחתו הקרובה לגייס לו תמיכה בכפרו. כאמצעי סיכול נערכה בכפר יחידה של סיירת המדבר, אולם במקום לא התפתח עימות. מת'קאל שוחרר רק לאחר שבילה שלושה ימים במאסר, התנצל בפני ראש הממשלה, שילם את מסי אותה שנה וחתם על התחייבות להתנהגות טובה.⁴¹ עברו שנתיים נוספות עד שבקיץ 1943 השיג הממשל המרכזי את הכנעתו המוחלטת של מת'קאל. אי-שקט בקרב הפני סוּח'ר שימש עילה לפעולת ענישה צבאית שנועדה ל"תקן את חוש המידה" של השבט ולהשלים את הכנעת מנהיגו. חטיבה של הלגיון כבשה את הכפר וביצעה מעצרים. צעדה הבא של הממשלה היה להשלים את גביית המסים. נגבו £12,000, מתוכם £2,500 שהיו חובו האישי של מת'קאל. נוסף לכך, הוא נדרש לשלם כ-£2,000, סכום שהיה חייב לאוצר במשך 12 שנים. הנוכחות הצבאית על אדמת הפני סוּח'ר נמשכה למעלה משבועיים. בסמוך לאירוע זה שלח עבדאללה אנשים מטעמו בחסות הלגיון לקצור שדה שמת'קאל השתלט עליו וסירב לפנותו.⁴² סוף סוף יכול היה השלטון המרכזי להתעמת עם מת'קאל ולהגביל את האוטונומיה שלו, התפתחות שרק שנים ספורות קודם לכן הייתה בלתי אפשרית במציאות של עבר-הירדן.

ניתן לראות אפיזודה זו כציון דרך ביחסי שבט ומדינה לקראת סיומו של המנדט הבריטי בעבר-הירדן. במהלך שנות הארבעים, ומכל מקום לא לפני כן, הגיע תהליך הכפפת השבטים לסמכותה של הממשלה המרכזית לשלבי סיום, וזאת כתוצאה מתהליך של כינון מדינה שארך שני עשורים. בזמן זה שולבו השבטים באופן מלא במבנה המדינה. אלפים מבניהם שירתו כחיילי הלגיון בעוד אחרים הועסקו בפרוייקטים ציבוריים שונים. רבים מהם הפכו לבעלי אדמות ועיבדו אותן, לעתים בסיוע ממשלתי. בני שבטים נהנו משירותי בריאות ומשירותים וטרינריים, ובניהם, ולעתים אף בנותיהם,

⁴¹ Political situation for September 1941, PRO, CO 831/58/2; Kirkbride to MacMichael, 9 September 1941, PRO, CO 831/58/2; יצחק אורא, "עניין המשא ומתן על רכישת הטרקטור בעבר-הירדן", 4 אוקטובר 1941 אצ"מ S25/3504; דב, "בבית מת'קאל", 9 אוקטובר 1941, אצ"מ S25/8005.

⁴² ירמיהו ליהושע, 27 יולי 1943, אצ"מ S25/22670; ראיון עם סאלח פניצאן אל-פאיו, מנג'א, ירדן, 31 יולי 1998; PRO, CO 831/60/2, Political situation for June and July 1943.

זכו לחינוך בבתי הספר הממלכתיים. ראשי שבטים ובניהם הפכו לנושאי תפקידים רשמיים במדינה כשופטים, שרים, מחוקקים וכונושאי משרות אחרות. רבים מהם היו אמידים ובעלי השפעה ויכלו לפעול לטובת בני שבטם בקרב חוגי השלטון. הם נותרו נקודת ההשקפה העיקרית בין הממשלה לבין בני שבטם. למעשה הפכו השיחיים לחלק מהאליטה הפוליטית של המדינה יחד עם חוגים אחרים של סוחרים ופקידים ממשלתיים שטופחו ואורגנו על ידי עבדאללה, וחלקו עמם אינטרסים משותפים בתור בעלי אדמות גדולים.

לתהליך כינון המדינה ושילוב השבטים היו השפעות מרחיקות לכת על האחרונים, והם השתנו באופיים ובצורת תפקודם. כאשר מנגנוני המדינה השיגו דומיננטיות פוליטית, צבאית וכלכלית, פיתחה החברה השבטית תלות בממשלה. יתרה מכך, השבטים, ובעיקר הקונפדרציות השבטיות הגדולות, איבדו הרבה מן ה־raison d'être שלהם כאשר רבים מתפקידיהם המסורתיים נתפסו בהדרגה על ידי מוסדות המדינה. ביטחון, פרנסה, פתרון סכסוכים ואפילו חינוך ובריאות סופקו מחוץ למסגרת השבטית. אולם בעודם מאבדים חלק ניכר מקיומם האוטונומי לטובת מנגנוני המדינה החדשים, החלו השבטים לתפקד כמסגרת שהקצתה וחילקה משאבים ושירותים שמקורם בממשל המרכזי. יתרה מזאת: הארגון, הזהות והאתוס השבטיים נותרו המאפיינים העיקריים של החברה העבר־ירדנית. אספקטים רבים של חיי השבט המשיכו להתקיים וכובדו על ידי נציגי הממשלה. השבטים (הרבה יותר מהקונפדרציות השבטיות) נותרו הקטגוריות החברתיות והפוליטיות החשובות ביותר. מערכת המשפט, לפחות בשבטים הנוודים, המשיכה להתבסס על המשפט השבטי. כמעט כל מבוגר נשא נשק בגלוי. תרבות המדינה נותרה בעיקרה שבטית ובאה לידי ייצוג מרבי בדמותו של עבדאללה, שטיפח לעצמו תדמית של שיח' בדווי והיה מעורב עד מאוד בפוליטיקה השבטית.

בהקשר המזרח תיכוני, תהליך שילוב השבטים ובניהם במבנה המדינה המודרנית היה ייחודי בהצלחתו, שכן הושג כמעט ללא שימוש באלימות ותרם לרווחתם של בני השבטים. מצב זה שונה במידה ניכרת מההתרחשויות במדינות חדשות אחרות במזרח התיכון כמו סעודיה, עיראק או סוריה, שבהן הוכנעו השבטים באלימות ונדחקו לשוליים. בעבר־הירדן לעומת זאת, אין לראות בתהליך כינון המדינה "משחק סכום אפס" שבו הממשל המרכזי הרחיב בהדרגה את כוחו על חשבון האוטונומיה של השבטים ועל חשבון הרלוונטיות שלהם כיחידות פוליטיות וחברתיות. היפוכו של דבר, המדיניות שעבדאללה החל בה עם כינון האמירות ב־1921, מדיניות שאומצה אחר כך על ידי הממשלה ועל ידי הפקידים הבריטים, דגלה בחיזוק ובביסוס של השלטון המרכזי תוך מתן אוטונומיה מסוימת לשבטים. השבטים מצדם לא היו פסיביים בתהליך זה. שבטים והעומדים בראשם היו לשחקנים פעילים בתהליך כינון המדינה – השפיעו על מהלכו

ופיתחו עניין ברור בהצלחתו. תוצאה זו הושגה באמצעות דפוסי תגובה מורכבים שנעו בין שיתוף פעולה להתנגדות ולעתים קרובות היוו שילוב של השניים. כאשר אספקטים שונים של המדינה המודרנית שירתו את האינטרסים של אנשי השבטים ותרמו לרווחתם, הם התקבלו בברכה. מנגד, כאשר זיהו השבטים בביסוס כוחו של הממשל המרכזי איום על האוטונומיה שלהם, הם התנגדו לו. אסטרטגיה זו העניקה להם מידה רבה של השפעה על הממשלה ויכולת להשיג ויתורים ממנה. ואכן, רשויות המדינה נאלצו לשאת ולתת עם השחקנים המקומיים ולשנות את המדיניות או אף לסגת ממנה במקרים של התנגדות. ההתנגדות למדיניות הממשלה בתוך המועצה המחוקקת ומחוצה לה, והצורך לשלם עמלות לשיחיים תמורת עזרתם בגביית מסים ולהסתייע בהם כדי להשיג מידה של חוק וסדר, הם רק דוגמאות אחדות להשפעתם הרבה של השיחיים על התהליכים הפוליטיים בעבר-הירדן. היחסים בין השבטים לממשל המרכזי התאפיינו בסוג של שותפות או אפילו סימביוזה. יחסי תן וקח אלו אפשרו שילוב חלקי יחסית של השבטים בתוך מבנה המדינה.

ייחודיות המקרה הירדני והיחסים הנוחים יחסית בין השבט לממשל המרכזי היו במידה רבה תוצאה של אופיו של המנדט הבריטי. בהשוואה לארצות אחרות במזרח התיכון שהיו תחת שלטון בריטי כמו עיראק, ארץ-ישראל/פלסטין או מצרים, השליטה הבריטית על עבר-הירדן הייתה מוגבלת ולא התיימרה לשנות את החברה המקומית. גישת laissez-faire זו אפשרה התפתחות עצמאית מקומית ושילוב הדרגתי של השבטים. הבריטים הסתייעו בשבטים בביצוע תפקידים שונים של הממשלה, אפשרו לעבדאללה למלא את תפקיד השחקן הראשי בענייני שבטים והתבססו על השגת הסכמה, במקום על כפייה ושימוש אגרסיבי בכוח צבאי. במקום לבצע מניפולציה של החברה המקומית ולערער את הסדר החברתי, אפשרה מסגרת המנדט בעבר-הירדן מעבר הדרגתי מהמורשת האימפריאלית של העוסמאנים לעידן המדינה המודרנית באופן שעורר פחות זעזועים מאשר במקומות אחרים באזור.

לדרך התפתחות ייחודית זו של עבר-הירדן היו השלכות מרחיקות לכת על חוסנה של ירדן לאחר שקיבלה את עצמאותה. היסודות האיתנים שהונחו בתקופת המנדט הם אחד מההסברים החשובים להבנת שרידותה של הממלכה ויכולתה להתמודד עם קליטת מאות אלפי פליטים פלסטינים ב-1948 ועם הלחצים מצד התנועה הלאומית הערבית בהנהגת עבד אל-נאצר. השילוב המוצלח של השבטים במדינה, יצירת אינטרס לשבטים בקיומה, שימור ערכים שבטיים ובשנים מאוחרות יותר שילובם כחלק מהזהות הלאומית, מסבירים במידה רבה את ההצלחה של ההאשמים בירדן עד היום.

ביבליוגרפיה

ארכיונים

- ארכיון ציוני מרכזי (אצ"מ), ירושלים.
אל-מכתבה אל-וטניה, עמאן מלפאת ראאסת אל-זורא.
Glubb's papers, St. Antony's College, Private Papers Collection, Oxford.
Public Record Office (PRO), London.

עיתונות

- אל-ראי, עמאן.
אל-דסתור, עמאן.

ראיונות

- סאלח כניעאן אל-פאיז, מנג'א, ירדן, 31 יולי 1998.

פרסומים רשמיים

- אל-ג'רידה אל-רסמיה לחכומת שרק אל-אדן, עמאן.
מד'פראת אל-מג'לס אל-תשריעי (הפרוטוקולים של המועצה המחוקקת), עמאן.
Annual Report to the League of Nations on the Administration of Palestine and Transjordan, 1936.

ספרות מחקרית

- אבו דיה, סעד ואל-מהדי, עבד אל-מג'יד, 1987. אל-ג'יש אל-ערבי ודבלומאסית אל-ט'חרא, עמאן.
אבו חסאן, מוחמד, ללא תאריך. אל-קזא אל-עשירי פי אל-אדן, עמאן.
בשיר, סלימאן, 1980. ג'ד'ור אל-וטאית אל-אדנייה, אל-קדס.
ח'ריסאת, מוחמד עבד אל-קאדר, 1991. אל-אדניון ואל-קזאיה אל-וטניה ואל-קומיה, עמאן.
אל-כרדי, מוחמד עלי, 1998. תאריך' אל-סאלט ואל-בלקא, עמאן.
מוסא, סלימאן, 1990. אמארת שרק אל-אדן: נשאתהא ותטורהא פי רבע קרן, 1921-1946, עמאן.

- קסוס, עודה, 1936. אל-קזא אל-בדוי, עמאן.
Alon, Yoav, 1999. "The Last Grand Shaykh: Mithqal al-Fayiz, the State of Trans-Jordan and the Jewish Agency", unpublished M.A. dissertation, Tel Aviv University.
Alon, Yoav, 2000. "State, Tribe and Mandate: Transjordan, 1918-1946", Ph.D. dissertation, Oxford.

- Ayubi, Nazih, M., 1995. *Over-stating the Arab State: Politics and Society in the Middle East*, London.
- Baram, Amatzia, 1997. "Neo-Tribalism in Iraq: Saddam Hussein's Tribal Policies, 1991-1996", *International Journal of Middle East Studies* 29: 1-31.
- Bocco, Ricardo and Tell Tariq M. M., 1994. "Pax Britannica in the Steppe: British Policy and the Transjordan Bedouin", in Eugene L. Rogan and Tariq M. M. Tell (eds.), *Village, Steppe and State: The Social Origins of Modern Jordan*, London, 108-127.
- Dann, Uriel, 1984. *Studies in the History of Transjordan 1920-1949: The Making of a State*, Boulder.
- Dresch, Paul, 1989. *Tribes, Government and History in Yemen*, Oxford.
- Eickelman, Dale F., 1998 [1981]. *The Middle East and Central Asia: An Anthropological Approach*, Upper Saddle River (NJ).
- Fischbach, Michael Richard, 1992. "State, Society and Land in 'Ajlun (Northern Transjordan), 1850-1950", Ph.D. dissertation, Georgetown University.
- Fischbach, Michael Richard, 1994. "British Land Policy in the Transjordan", in Eugene Rogan and Tariq M. M. Tell (eds.), *Village, Steppe and State: The Social Origins of Modern Jordan*, London, 80-107.
- Gelber, Yoav, 1997. *Jewish-Transjordanian Relations 1921-1948*, London.
- Glubb, John Bagot, 1948. *The Story of the Arab Legion*, London.
- Gubser, Peter, 1973. *Politics and Change in al-Karak, Jordan*, London.
- Hamarneh, Mustafa, 1985. "Social and Economic Transformation of Trans-Jordan, 1921-1946", Ph.D. dissertation, Georgetown University.
- Khoury, Philip S. and Kostiner, Joseph (eds.), 1991. *Tribes and State Formation in the Middle East*, Los Angeles.
- Kirkbride, Alec Seath, 1956. *A Crackle of Thorns*, London.
- Kostiner, Joseph, 1993. *The Making of Saudi Arabia 1916-1936: From Chieftaincy to Monarchical State*, New York and Oxford.
- Layne, Linda, 1994. *Home and Homeland: The Dialogical of Tribal and National Identities in Jordan*, Princeton.
- Lewis, Norman, 1987. *Nomads and Settlers in Syria and Jordan 1800-1980*, Cambridge (UK).
- Migdal, Joel S., 1988. *Weak States and Strong Societies: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World*, Princeton.
- Mitchell, Timothy, 1991. "The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and their Critics", *American Political Science Review* 85, 1: 77-96.
- Owen, Roger, 1992. *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*, London.

- Owidi [al-Abbadi], Ahmed Saleh Suleiman, 1982. "Bedouin Justice in Jordan: The Customary Legal System of the Tribes and its Integration into the Framework of State Policy from 1921 onwards", Ph.D. dissertation, University of Cambridge.
- Robins, Philip, 1988. "The Consolidation of the Hashemite Power in Jordan 1921-1946", Ph.D. dissertation, University of Exeter.
- Rogan, Eugene L., 1999. *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921*, Cambridge (UK).
- Shlaim, Avi, 1988. *Collusion Across the Jordan*, Oxford.
- Shryock, Andrew, 1997. *Nationalism and the Genealogical Imagination: Oral History and Textual Authority in Tribal Jordan*, Berkeley.
- Tapper, Richard (ed.), 1983. *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, London.
- Tapper, Richard, 1997. *Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan*, Cambridge (UK).
- Vatikiotis, Panayiotis J., 1967. *Politics and military in Jordan: A study of the Arab Legion 1921-1957*. London.
- Walpole, G. F., 1948. "Land Problems in Transjordan", *Journal of the Royal Central Asian Society*, 35: 53-65.
- Wilson, Mary C., 1987. *King Abdullah, Britain and the making of Jordan*, Cambridge (UK).
- Zubaida, Sami, 1993 [1989]. *Islam, the People and the State*, London.